

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

“Архитектура назарияси ва тарихи” кафедраси

ШАҲАРСОЗЛИК АСОСЛАРИ ВА ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНИ”
ФАНИДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

САМАРҚАНД-2019 й

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

“Архитектура назарияси ва тарихи” кафедраси

**СамДАҚИ Илмий -услугий
кенгашида кўриб чиқилди ва
чоп этишга рухсат берилди.**

Рўйхатга олинди: _____

Баённома № _____

« ____ » _____ 2019й.

“Тасдиқлайман”

**Институт илмий-услугий
Кенгаши раиси**

т.ф.н., доцент А.Раҳимов

« ____ » _____ 2019й

**“ШАҲАРСОЗЛИК АСОСЛАРИ ВА ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНИ”
ФАНИДАН**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

**5340100 -“ Архитектура(турлари бўйича)” ихтисослиги бўйича
таълим олаётган талабалар учун**

САМАРҚАНД -2019

Маърузалар матнида “**Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт дизайни**” фани бўйича асосий мавзулар ҳақида умумий тушунчалар, услуб ва қоидалардан фойдаланишнинг асосий йўллари кўрсатилган.

Маърузалар матни олий ўқув юртларида “Архитектура” таълим йўналишлари бўйича таълим олаётган талабалар, мутахассислар ва шу соҳага қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Тузувчи: Саидова Баҳора Абдуллаевна – “Архитектура назарияси ва тарихи” кафедраси катта ўқитувчиси

Такризчилар: Кушманов Тўлқин Файзуллаевич «Архитектура назарияси ва тарихи» кафедраси катта ўқитувчиси
Салохитдинова Дилором Зухуровна – СамДАҚИ
“Архитектуравий лойихалаш” кафедраси доценти

Маъруза матни “Архитектура назарияси ва тарихи” кафедраси (Баённома №5 “18” декабрь 2018 йил) ва СамДАҚИ “Архитектура” факултетининг илмий-услубий кенгашида (Баённома № “___” _____ 2019 йил) кўриб чиқилди ва маъқулланди.

Чиқиш белгилари: СамДАҚИ. А3 Формат. Буюртма № ____ Адади 10. Ҳажми 3,1 б.т.

1 маъруза. Шаҳарсозлик назарияларининг ривожланиши.

Режа:

1. Шаҳарлар ривожланиш босқичлари;
2. XIX-XX асрлар шаҳарлари ривожланиш хусусиятлари;
3. Дастлабки боғ-шаҳарлар назариялари;
4. Чизикли шаҳарлар назарияси;
5. Ле Корбюзэ ижоди;
6. Доксиадис назарияси;
7. Ҳозирги кунда лойиҳаланаётган келажак шаҳарлари.

Таянч иборалар: Вавилон шаҳри, гипподам системаси, Жомбоз қалъа, Европа шаҳарларининг реконструкцияси (XIX-XX а), Калькутта шаҳри, Э.Говарднинг боғ-шаҳар лойиҳаси, Милютин ғоялари, Сориа Мата ижоди, Ле Корбюзэ ғоялари, Куёш шаҳар лойиҳаси, Чандигарх шаҳри, Доксиадиснинг шаҳар концепцияси, эгуменополис ғояси, Оскар Нимеер ижоди, Лилипадс келажак шаҳри ғояси, Масдар шаҳри лойиҳаси.

Дастлабки шаҳарлар хунар инсон фаолиятининг алоҳида тармоғи сифатида шакллана бошлаган даврда, жамиятда меҳнат тақсимоти вужудга келиши натижасида шаклланди. Шаҳарлар ҳарбий истехкомлар (қалъа шаҳарлар) ва савдо манзилгоҳлари сифатида шакллана бошлади.

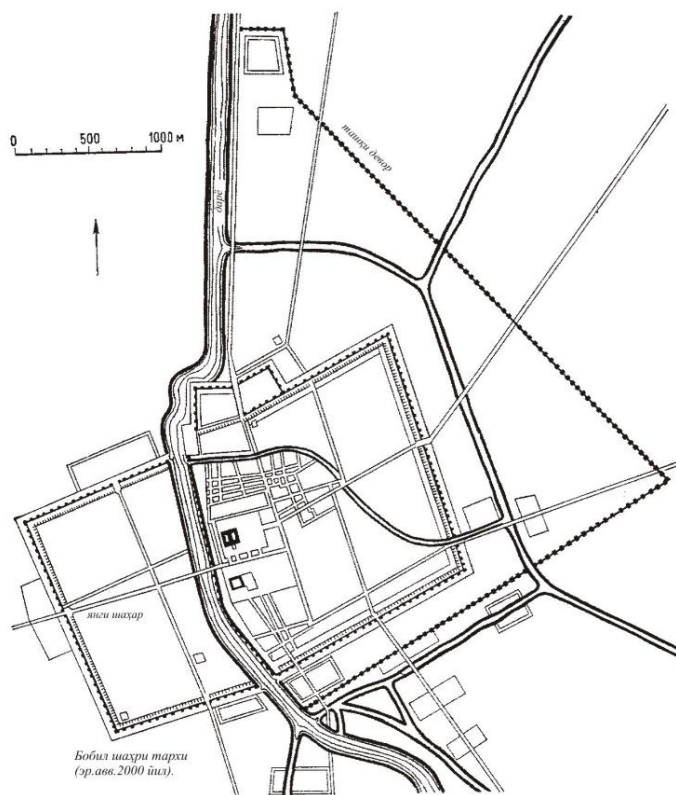
Шаҳарлар вақт ўтиши билан ривожланиш жараёнида жамиятнинг талабларига мос равишда шаклини ўзгартирган. Шаклланган шаҳар ўз навбатида, жамиятнинг ҳаёт тарзи кучи билан аҳолиси дунёқарашига таъсир этган. Ижтимоий ва функционал шароитлар билан бир қаторда географик муҳит ва иқлим ҳам шаҳар шаклланишининг муҳим омилига айланди.

Географик муҳит жамият тараққиётининг табиий базаси бўлган ҳолда доимо инсон жамиятига таъсир этади, бироқ табиат шароитларининг ҳар хил хусусиятлари атроф-муҳит шаклланишига қаттиқ таъсир қилиши мумкин, унинг ривожланишини тезлаштириши ёки секинлаштириши мумкин.

Шаҳарлар қурилиши принциплари ҳақида дастлабки ёзма ва археологик маълумотлар шаҳар маданиятининг қадимги маркази ҳисобланадиган Қадимги Месопотамияга тегишли.

Эрамиздан олдинги V асрдаёқ тарихчи Геродот қадимги даврнинг энг йирик шаҳарларидан бири Вавилон тўғрисида маълумот берган. У квадрат шаклидаги йирик шаҳар бўлган. Ундаги кенг кўчалар дунё томонларига қаратилган ва тўғри бурчак остида кесишган. Тепаликда эса ҳукмдор саройи жойлашган бўлиб, у боғ хиёбонлари ва тепалик ён бағрида жойлашган турар-жой кварталлари билан боғланган. Шаҳар кўчманчилар ҳужумидан

ҳимояланиш учун баланд девор билан ўраб олинган. Қуюқ кўкаламзорлар ва ариқлар чўлнинг иссиқ шамолларини юмшатиб турарди. Кўчаларнинг тўғри бурчакли лойиҳаланиши бундай иқлим шароитида шаҳар худудини керакли миқдорда шамоллатиш имконини берган.

Вавилон шаҳрининг режавий схемаси (эр.авв.2000 й.).

Шаҳарсозлик антик даврга келиб гуллаб-яшнади. Грек шаҳарларида *гипподам системаси* деб номланувчи аниқ тўғри бурчакли принципга асосланган кўчалар лойиҳаси кенг тарқалди. Қачонлардир Рим империяси таркибида бўлган шаҳарларда бу система кейинчалик ҳам ривожланди. Бу система алоқаларнинг қулайлашуви ва иссиқ иқлим шароитида худудни яхши шамоллатишга имкон беради.

Қадимги ҳинд трактати Манасарада тўғри бурчакли схемага асосланган шаҳарнинг ривожланган шакли ҳақида ёзилган. Шунингдек, иссиқ иқлимли шароитда шаҳар қуришда энг қулай жой танлаш принтсиплари ҳам келтирилган.

МДХ давлатлари орасида машҳур шаҳарлардан бири қадимги Хоразмдаги Жомбоз Қалъа шаҳри эр.авв. IV асрда шаклланган. Шаҳар иккита жамоа уйлари, улар орасидан олов ибодатхонасига олиб борувчи кўчадан иборат бўлган. Жамоат уйлари лойиҳасида шаҳарнинг мунтазам режаси акс этади.

Кейинги даврда феодаллик даврида шаҳарсозликда кўчаларнинг радиал-халқасимон тизимитарқала бошланди. Бу усул қалъа атрофида ҳунармандлар манзилгоҳлари шаклланиши асосида вужудга келди.

Ҳунармандлар ва савдогарлар манзилгоҳлари ўз марказларига – бозор майдони ва бошқарма биносига эга бўлган. Одатда, ҳунармандлар манзилгоҳлари атрофи ўзининг девор ва миноралари бўлган яна бир қалъа билан ўраб олинган. Бу даврда куруклик ва сувдаги савдо йўллари катта аҳамиятга эга бўлган. Шаҳарга қайтиб келган аҳоли жойлашиши йўлнинг иккала томонида амалга ошган, марказдан эса кўчалар радиал йўналишда тарқалган. Радиал савдо йўллари, халқасимон истехкомлар бўлган йўлақлар тизими кўчалар тизимининг радиал-халқасимон структурасини шакллантирди, бу тизим кўпгина замонавий шаҳарларда сақланиб қолган.

XIX аср охири – XX аср бошларида шаҳарларнинг ўсиши билан шаҳарсозлик назарияси ҳам ривожланди. Бу даврда Вена, Берлин, Париж, Лондон каби йирик шаҳарларнинг қайта режалаш лойиҳалари ишлаб чиқилди.

Реконструкция қилинаётган, янги, шунингдек, назарий шаҳарларнинг кўкаламзорлаштирилган ҳудудлари тизими лойиҳалаш тизимининг ажралмас қисми сифатида лойиҳаланди. Аҳолининг шаҳарга оқиб келиши юқори кўрсаткичга етиши ва бу билан қурилмаларнинг зичлашиши кузатилган. XIX аср шаҳарсозлиги шаҳар аҳолисининг меъёридан ортиқ даражада зичлиги, иложи борича кўпроқ аҳолини камроқ жойга жойлаштиришга ҳаракат қилиш билан ажралиб туради.

Кўпгина йирик шаҳарлар марказий туманларида турар-жойлар зичлиги баъзан 80-90 %га етган. Уйлар тўхтовсиз юқорига ўса бошлаган, ландшафт бузилган, дарахтлар нобуд бўла бошлаган, тарихий шаклланган меъморий ансамбллар бузилган. Қурилмалар орасидаги масофалар бир қанча даражалардаги автойўллар, тўхташ жойлари, омборлар ва бошқалар билан банд этилди.

XIX-XX асрда чет давлатларда секин-аста от кучи ўрнини механик транспорт эгаллай бошлади. Автомобиллаштириш ривожланиши эски кўчалар тизимини яроқсиз ҳолга келтириб қўйди ва бу нарса XX аср шаҳарлари инқирозида ўз аксини топди. Савдо-молиявий ва саноат фирмалари жойлашган ҳудуд шаҳар марказига айланди. Шаҳар марказий қисмида ҳашаматли уйлар қурила бошланди, шаҳар четида эса кулбалар жойлашган. Фабрика ва заводлар атрофида табиий равишда қулайликларга эга бўлмаган турар-жой поселкалари пайдо бўла бошлади. Марказнинг ҳашаматли кварталлари ва қулайликларсиз чекка қисми орасидаги кескин қарама-қаршилик капитализм ривожланиши даври учун хосдир.

Ривожланган давлатлар шаҳарлари архитектураси уларнинг этник таркиби каби мураккаб ва хилма-хил. Африка ва Осиё давлатларини кўриб чиқиб шуни таъкидлаш мумкинки, баъзиларининг чегаралари ҳудуднинг этник ва тарихий хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда йирик ҳукмрон давлатлар таъсири доирасини ажратиш натижасида пайдо бўлган. Кўпгина шаҳарлар табиий бойликлар жамланган ва мустамлакачи давлатларга олиб кетиш учун қулай жойлари бўлган ҳудудларда шаклланган.

Мустамлака давлатлар урбанизацияси йирик капиталистик давлатлар шаҳарлари ривожланишидан сезиларли даражада фарқ қилган. Европада капитализмнинг ривожланиши саноат соҳасига мослашган шаҳарларнинг шаклланишига олиб келди. Собиқ мустамлака давлатларда иқтисод жаҳон капиталистик бозорида аграр-хом ашё кўшимча сифатида ривожланди, кўпчилик шаҳарлар эса аҳолининг деҳқончилик билан шуғулланишидан келиб чиқиб ҳунарманд-савдогарлик соҳаси бўйича ривожланди.

Яқин шарқнинг кўп шаҳарлари бой тарихга эга. Бу ерда қадимги финикияликлар ва римликлардан қолган манзилгоҳлар харобаларини учратиш мумкин. Шаҳарлар қадимдан қолган, халқаро савдо йўлида жойлашган манзилларини сақлаб қолишган. Истеҳкомлар билан ўралган бу шаҳарлар марказлари ўз таркибига қадимий кварталлар, архитектураси ажойиб бўлган ибодатхоналар, масжид ва боғларни киргазган. Куб шаклидаги қадимий уйлар ўзаро боғланиб, ягона турар-жой массивларини ташкил этади. Кўп миллатли аҳоли алоҳида бўлиб яшашган. Ҳар бир ижтимоий ва миллий гуруҳ алоҳида кварталларда жойлашиб, бир-бири билан аралашиб кетмаган. Бу масалада Дамашқ, Иерусалим, Бейрут шаҳарлари мисол бўла олади. Фес, Рабат, Тунис ва б. шаҳарларда ҳудуд феодал ўтмишдан қолган аниқ функционал қисмларга ажралган. Ҳудудни ҳунарманд-савдо ва турар-жой туманлари, маъмурий ва ибодат марказлари, қишлоқ хўжалик ҳудудларига ажратиш мумкин.

Европа колонизациялаш даврида анъанавий иерархия бузилди. Масалан, Алжир шаҳрида эски кварталлар устидан европа типидagi бинолар қатори жойлаштирилган янги кўча трассалари ётқизилди. Ҳарбий, транспорт ва савдо пунктларига бўлган эҳтиёж туфайли европаликлар баланд ясси ҳудудларда бир-бирига ўхшаш шаҳарлар қуришди, бироқ, улар босиб олган шаҳарлар маданияти ёдгорликларида намоён бўлади. Қадимги саройлар замонавий баланд фирмалар бинолари билан рақобат қилади, масжидлар – мустамлакачилар черковлари билан, анъанавий ҳунармандчилик устахоналари – фабрика ва заводлар билан.

Мадина – Рабатнинг эски шаҳар ядроси (Марокашнинг пойтахти) – ўзида Қирол саройи ва қадимги мустамлакачилар маъмуриятини жамлаган катта

Европа кварталлари билан ўралган. Бу бинолар ҳозирги кунда миллий маъмурият томонидан банд этилган.

Саҳрои кабирнинг водий шаҳарлари ҳам ривожланишнинг мураккаб йўлини босиб ўтишди. Оқ ва ёрқин рангларга бўялган анъанавий кулбаларга миллий услубда яратилган ҳашаматли бинолар бўлган кварталлар қўшилди.

Кўрсатилган ҳудуднинг умумий шаҳар кўриниши бу хусусий ер эгаллиги натижасида шаҳар ҳудуди зич қурилмалар шаклланишига қадар майда ер бўлақларига бўлинди. Шаҳардаги барча ҳаётий ноқулайликлар шунинг оқибатида вужудга келганки, ер рентаси унинг бемалол ривожланишига ҳалақит берувчи шаҳарнинг ўрта аср тузилишини акс эттиради. Барча олдинги даврлар шаҳарсозлиги алоҳида ансамбл учун, кам ҳолларда ансамбллар системаси учун катта бўлмаган ҳудудлардан фойдаланди. Шаҳарлар алоҳида кўчалар қурилиб, секин-аста шаҳар майдонини эгаллаш йўли билан қурилган.

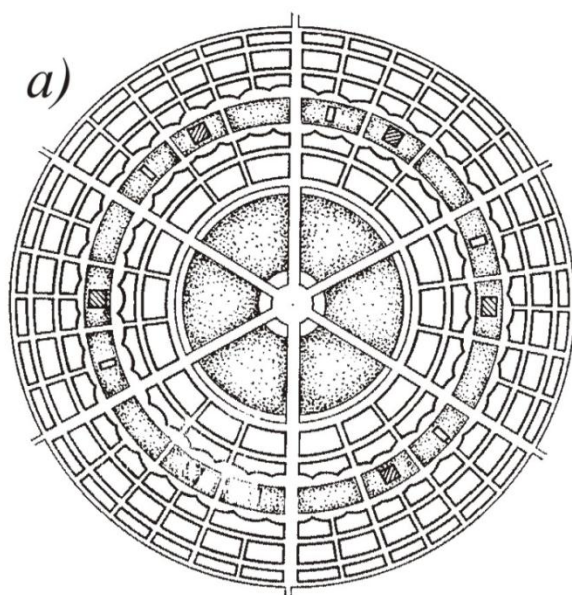
Осиёнинг кўпгина йирик шаҳарлари темир йўл ва автомагистраллар билан қисмларга ажралган. Кичик шаҳарларнинг мустақиллиги аҳамияти йўқола бошлади. Шаҳарлар ягона системада бирлаша бошлади ва агломерацияларни вужудга келтира бошлади. Ҳиндистонда Осиё бўйича энг йирик иккита агломерация шаклланди – Калькутта ва Бомбей агломерациялари.

Калькутта – 30 та йўлдош шаҳарлари бўлган транспорт, савдо ва маъмурий марказ. Калькуттанинг тошли марказий қисмини хом ғиштдан қурилган кулбаларда яшовчи зичлашган кўплаб камбағал кварталлар ўраб олган. Бомбей маркази четида кўплаб Европа типига кўп қаватли уйлар жойлашган, магистраллар билан қисмларга ажратилган. Бу ҳудудга ҳунармандларнинг бетартиб қурилган кварталлари, заводлар майдончалари уланиб кетган. Бошқа жойларга нисбатан бу ерда пулдорларнинг ҳашаматли саройлари ва камбағаллар кулбалари орасидаги кескин фарқ яққолроқ намоён бўлган. Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳарларида ҳали-хануз турар уйларда замонавий жиҳозлаш ва транспорт алоқалари, яшаш ҳудудида муҳандислик ва санитар-гигиеник ҳолатларининг ортда қолиши муаммолари ечилмаган.

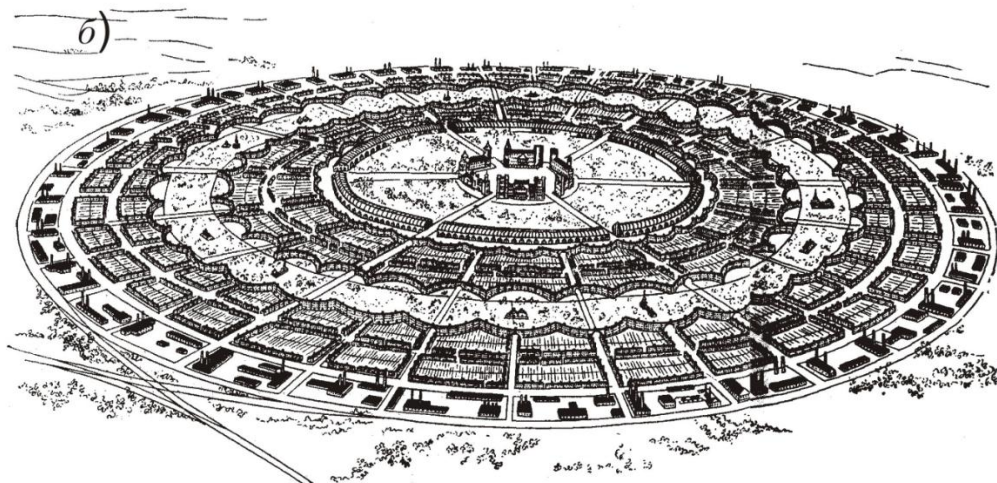
Келажак шаҳарларни лойиҳалаш учун ҳозирги аҳволга объектив баҳо бериш керак ва алоҳида ўтмиш шаҳарсозлик контсептсияларини кўриб чиқиш лозим. Шаҳарсозлик соҳасида сотсиал-утопистлар орзулари инсоннинг гармоник ривожланиши ва ижтимоий адолатга ёрдам берадиган шаҳарлар яратишга асосланган эди. Утопистлар ғоялари шаҳарсозликнинг кейинги ривожланишига, айниқса шаҳарлар аҳолисини меъёрлаштириш муаммолари бўйича маиший хизмат кўрсатишни умумлаштириш, боғ-шаҳарлар яратиш ғоялари катта таъсир кўрсатади.

1898 йили Э.Говард радиал халқали тархий таркибли боғ-шаҳар ғоясини таклиф қилди. Шаҳар кенг радиал хиёбонлар билан олти қисмга ажратилган

айлана шаклда. Марказий маъмурий-жамоат майдони парк билан ўраб олинган. Турар-жой халқаси ичида яшил белбоғ бўлиб, унда мактаблар ва спорт иншоотлари жойлашган. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги ва аҳоли дам олиши учун катта шаҳарнинг ташқи қисми ажратилган. Шу тарзда марказий парк ва яшаш ҳудудининг яшил белбоғи ўзаро ва шаҳар атрофи ҳудуди билан хиёбонлар орқали боғланиб, ягона системани ташкил этади. Говарднинг назарий модели ҳар бир алоҳида ҳолат учун ечим топиш имконини берди.

3- rasm. E.Govardning bog'-shahar loyihasi.
a – tarh: 1 – jamoat binolari joylashgan markaziy park; 2-sayrga mo'ljallangan xrustal galereyalar; 4 – maktab; 5 – cherkov; 6 – sanoat hududi; b – bog '-shaharni hajmiy-fazoviy rekonstruksiyasi (L.B.Raptovning grafik rekonstruksiyasi)

Бунга қарама-қарши XIX аср охирида испан инженери Сорна-И-Мата томонидан чизиқли шаҳар ғояси илгари сурилди.

Архитектор И.Леонидовнинг Магниторск шахри учун берган лойиҳавий таклифида шаҳарнинг ривожланиш жараёнида асосий қисмлари орасида гармоник нисбатни топишга интилиш акс этган. Бу ерда шаҳар саноат қисмига олиб борувчи, турар-жойларга параллел жойлашган маданий, спорт, медитсина

ва бошқа жамоат бинолари ва иншоотлари билан қурилган шоссе бўйлаб ривожланади.

Н.Милютин шаҳар ривожланишининг функционал-оқимли чизмасини таклиф қилди. Бунда саноат қисми турар-жойларга ва бошқа функционал қисмларга параллел ҳолда жойлашади. Бу ғоя баъзи янги замонавий шаҳарлар бош режаларига асос қилиб олинди. Арид (курғоқчил) иқлим шароитларида қабул қилиниши мумкин бўлган энг қулай шаҳар тархий таркиби бўлиб тўғри чизиқли тархий таркибни кўрсатиш мумкин.

Иссиқ қуруқ иқлим шароитида инсоннинг яшаши учун биринчи навбатда сув зарур. Уни қандайдир яқинроқ дарёдан кўплаб километр узоқдан каналлар ёрдамида олиб келадилар. Каналнинг қирғоғинисув ювиб кетмаслиги учун одамлар уни тўғри қилиб кўрганлар, кўп ҳолларда каналларни текис ҳудудларда қурганлар. Бундан каналларга параллел ва перпендикуляр кўчалар келиб чиққан.

Тўғри чизиқли тархий таркиб бир қанча хусусиятларга эга:

- у турар-жойлар ҳудудларини иш ва дам олиш жойларига максимал яқинлаштириш имконини беради;

- шаҳар жамоат марказини кейинчалик ривожлантириш имконини берадиган тўғри чизиқли қилиб кўришни белгилайди;

- транспорт ва пиёда йўллар коммуникатсиялари тизими қисқаради ва уларни ташкил этиш енгиллашади. Аммо чизиқли таркиби кўплаб километрга ривожланганда ўзининг таркиби ва тархий бирлигини йўқотиши мумкин.

Баъзи совет архитекторлари режалаштиришнинг радиал-халқали чизмасидан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Аммо бу ҳолда турар-жойлар билан ўралган шаҳар маркази ривожланиш имкониятидан маҳрум, саноат корхоналари эса, шаҳарнинг ўсиши билан турар-жойлар ичида бўлиб қолади.

20-йиллар охирида Н.Ладовский радиал-халқали ва тўғри чизиқли чизмаларни тадқиқ қилиб, шаҳарнинг янги параболик тархий таркибини таклиф қилди. У шаҳарнинг барча қисмларини мавжуд марказни сақлаб қолган ва ривожлантирган ҳолда бир текисда ривожлантириш имконини беради. Уни эски марказ атрофида букилган Н. Милютин тўғри чизиқли схемаси деб кўриш ҳам мумкин.

1922 йили Ле Корбюзе ўзининг 3 млн. кишилиқ марказида юқори қаватли минорали уйлари бўлган замонавий шаҳар лойиҳасини кашф этди. Бунда марказда 1 млн., кўкаламзор жойларда эса 2 млн. аҳоли яшаши кўзда тутилган. Бу шаҳар марказлаштирилган режасининг композицион ўқи бўлиб, баланд иморатлар билан қурилган хиёбонлар хизмат қилади. Шаҳарнинг марказий қисмида тархига хоч шаклли, жамоат ва маъмурий мўлжалдаги 60 қаватли

иморатлар жойлашади. Марказ атрофида 6 қаватли уйлар билан қурилган, эгри-бугри режали турар-жой туманлари жойлашади.

Қолган ҳудудлар боғлар ва дам олиш қисмларига ажратилади. Турар-жой туманларининг эни 50 мли асосий кўчалари бир-биридан 400 м масофада жойлашади.

Марказда аэродром, унинг тагида транспорт тугуни жойлашади, унинг тагида эса ер ости жамоат транспортининг вестибюли ва станциялари жойлашади.

Ле Корбюзе томонидан 1933 йилда таклиф этилган «Қуёшли шаҳар» (Лучезарный город) лойиҳаси яна ҳам машҳур бўлиб кетди. Унда очик чизиқли таркиб ғояси олдинга сурилгандир. Бу ғоя бироз Н. Милютиннинг «Ижтимоий шаҳар» лойиҳасини такрорлайди.

1950 йили Ле Корбюзе ҳинд архитекторлари билан Ҳиндистоннинг Панжоб ва Хариана штатлари пойтахти Чандигарх шаҳрининг бош тархини ишлаб чиқиш ва қуришда ўзининг шаҳарсозлик ғоясини амалга оширди. Чандигарх шаҳрининг шаҳарсозлик концепцияси иссиқ иқлим шароитидаги шаҳарни режалаштириш ва қуришнинг намунасидир.

Ле Корбюзе бу шаҳарни режалаштиришнинг асосий тамойилларини қуйидагича шакллантиради:

- шаҳарнинг асосий композицион ўқини жанубий-ғарбдан шимолий-шарқ томонга йўналтирган (магистраллар бўйича жойлашган биноларни қуёш нурларидан сақлайди);
- шаҳар таркибининг тўғри чизиқлилиги (шаҳар ҳудуди тўғри бурчакли, ўлчами 800x1200 м ли секторларга бўлинган, уларнинг ҳар бири қурилмаларининг режаси, характери ва зичлиги билан бир-биридан фарқ қилади. Аҳолининг турли хил ижтимоий қатламларига мўлжалланган, қулайлик даражаси турлича бўлган хизмат кўрсатиш муассасаларининг таркиби ҳам ҳар хилдир);
- шаҳарнинг кўкаламзор тизими турар-жой қисмидан ўтувчи очик кўкаламзор ҳудудлар кўринишида кўзда тутилган;
- умумшаҳар маркази шундай жойлашганки, у шаҳарнинг барча қисмларига бир хилда етарлидир;
- саноат шаҳардан ташқарига чиқарилган;
- транспорт алоқаси турларга бўлинган, кўча ва йўллар оддий ва мантикий жойлаштирилган, ечими муваффақиятли ҳал этилган.

1953 йилда грек шаҳарсози К.Доксиадиснинг шаҳар концепцияси машҳур бўлди. У келажак шаҳарининг ва янги фани экстиканинг (инсон аҳоли жойлари ҳақидаги фан) назарий асосларини таърифлаб берди. Бу фан инсоннинг ҳаёт эҳтиёжлари учун улкан маконларни ташкил этиш

муаммоларини камраб олади. Доксиадис томонидан илгари сурилган, кўринишидан, янги ва ҳатто экстравагант туюлган шаҳарларни ягона мегаполисга бирлашиб кетиши, тезликда ўзининг янги туғилиб келаётган экологик ҳолати олдида қоққлигини кўрсатди.

Шунга қарамай, биз бугунги кунда бутун дунёда агломерациялар пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисида етарли фактларга эгамиз. Доксиадиснинг келажак аҳоли жойлашуви ғоясини кўриб чиқамиз.

XXI аср охири келажак шаҳари муаммосини тадқиқ қилиб, Доксиадис “эгуменополис” - шаҳарларнинг гигант агломерацияларга ўсиб ўтиши - шаклидаги келажак аҳоли жойлашуви назариясини олдинга сурди. Доксиадис ўзининг келажак шаҳри назарий асосларида вақт омилини (тўртинчи ўлчов) асосий деб тан олади. У моноцентрик режали динамик шаҳар ғоясини таклиф қилади, у шаҳарнинг ўсишида бир томонлама ривожланувчи чизикли тузилмага айланади. Доксиадис томонидан шаҳар эволюцияси қуйидагича тасвирланган ўтмиш статик шаҳри шаҳар туманларини қайта қуриш орқали замонавий шаҳарга айланади ва шундай қилиб унинг маркази рақ ярасига ўхшаб катталашади. Бу ҳолни тўғрилашнинг ягона йўли - шаҳар табиий ўсишининг шундай ечимини қидириш керакки, унда кейинги элементлар ривожлана туриб, мавжудларини йўқ қилиб юбормаслиги керак, яъни, шаҳарнинг бутун худуди ва марказининг аста-секин, тўсиқсиз ривожланиши кузатилади.

Доксиадис назарияси бўйича динамик шаҳар маркази таркиби унинг доимо ўсиши талабларига жавоб бериши керак. Марказ илгари танланган ўқ бўйича эркин ривожланиши лозим унда аввал шаҳарнинг марказий ядроси жойлашади, у кейинчалик бир йўналишда ривожланади.

Доксиадис бўйича шаҳар ўз ривожланишида тўртта босқичдан ўтади «динаполис» (бир йўналишда ривожланувчи монотцентрик шаҳар) ва «динаметрополис» (бир нечта «динаполис» ларнинг параллел ривожланиши) дан «динамегаполис» (гигант-шаҳарларнинг ривожланиши) ва шаҳар тузилмасининг охири босқичи – “экуменополис” бўлиб, бу ершари бутун континентларини кўплаб олган шаҳарлар кўринишидаги бир текис ва мувозанатли аҳоли жойлашуви шакли.

Доксиадис динамик шаҳар назариясига асосан экуменополис босқичининг статиклиги қарама-қаршидир, унда шаҳар ўсиши, тўла мувозанатга етгач тўхтади. Бу ғоянинг биринчи салбий томони - шаҳарнинг ривожланиш қонуниятлари ёки бу мамлакатда шаҳарсозликнинг ижтимоий, иқтисодий ва тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олмай кўриб чиқилган. Иккинчидан эса, бу аҳоли жойлашувини табиий-иқлимий, ижтимоий-иқтисодий шароитлар ва аҳолининг этник хусусиятларини ҳисобга олмай стандартлашғаришдир.

Доксиадис ўз ғоясини Покистоннинг янги пойтахти Исломобод шаҳри бош режасида амалга оширди, шунингдек, унинг ғояси у томонидан Суданнинг пойтахти - Хартум шаҳрини лойиҳалашда ўз аксини топди.

Бизда ва чет элларда жуда хилма-хил келажак шаҳарлари контсептсиялари мавжуд. Денгиздаги шаҳарлар, кўприк-шаҳарлар, воронка сифат, пирамида шаҳарлар ва хоказолар. Ўз вақтида бу утопиялар тўғрисида архитектура доктори А.Е.Гутнов айтган эдики, шаҳарлар бир неча юз йил эволюцияга эга бўлган. Шаҳарларни одамларнинг мулоқот ҳудуди сифатида сақлаб қолиш лозим. Буни айтиш осон, аммо бу вазифани бажариш бугунги шаҳарни келажак шаҳрига ўтмишни йўқотмай, ҳозир билан бойитиб ўстириш қийин. Архитекторнинг шаҳар аҳолиси билан диалоги натижасида пайдо бўладиган шаҳар - бу ҳақиқий демократик шаҳардир.

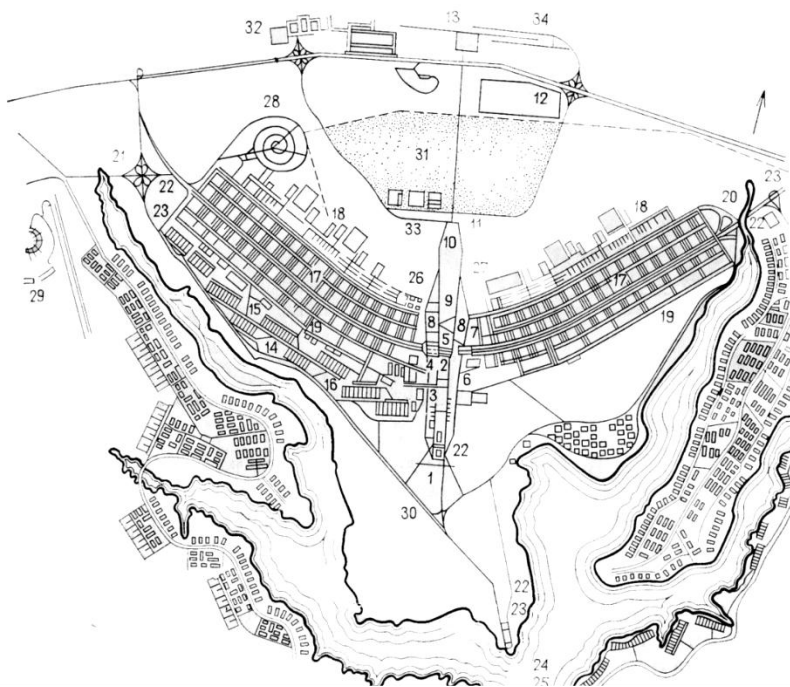
Янги шаҳарларнинг тарихий чизмалари асосан *3 принципал ечимга* эга:

- шаҳар тархининг компакт, радиал-ҳалқали кейинчалик ривожланиш келажаксиз;

- кенг парк ёки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш қисмлари билан қамраб олинган тарихий таркиби сийраклаштирилган шаҳар;

- параллел турар-жой, саноат, жамоат марказлари, транспорт, дам олиш ва бошқа қисмлардан иборат чизикли таркибли шаҳар.

Чизикли шаҳарнинг бир қанча ўзгартирилган ғоясини амалда архитекторлар Л.Коста ва О.Нимеерлар лойиҳаси бўйича яратилган Бразилия шаҳрининг режасида кўриш мумкин. Мамлакатнинг ичкарасида, тропик континентал иқлимли саванналарда жойлашган шаҳарнинг қурилиши уч йилдан кўпроқ вақтда амалга оширилади. Шаҳар 500-700 минг кишига мўлжалланган. Ҳисоб вақтидан кейинги аҳоли жойлашуви йўлдош шаҳарларда амалга оширилади. Бу табиий шароитларни ўзгартириш, замонавий архитектура тамойиллари ва Бразилия қурилиш санъати миллий анъаналарини уйғунлаштиришнинг энг муваффақиятли намунасидир.

Бразилиа (Бразилия). Бош тарх. Архитектор Л. Коста

1 - Уч ҳокимият майдони; 2 – вазирлик бўлими; 3 – кафедрал собор; 4 – маданият муассасалари бўлими; 5 – театр; 6 – банклар ва давлат муассасалари; 7 – савдо маркази; 8 – отеллар; 9 – радиотелевизион минора; 10 – спорт маркази; 11 – мунитсипалитет майдони; 12 – политсия; 13 – темирйўл вокзали; 14 – 16 – элчихоналар; 17 – турар жой кварталлари; 18 – бир типдаги индивидуал турар уйлар; 19 – қасрлар тумани; 20-21 – ботаника боғи; 22 – 23 – автостантсиялар; 24 – Аврора саройи – президент қароргоҳи; 25 – “Бразилия” отели; 26 – ярмаркалар ва савдо кўргазалари; 27 – отда юриш клуби; 28 – қабристон; 29 – аэропорт; 30 – голф клуб; 31 – расадхона; 32 – хўжалик омборлари; 33 – типография; 34 – депо

Ҳозирги кунда ҳам архитекторлар идеал шаҳарлар яратиш ғояларини илгари суришмоқда ва бу ғояларда экологик зарарсизлик ва тозалик биринчи ўринда турибди. Албатта экологик софликни асраб қолиш учун оптимал кўкаламзорлар тизимини яратиш ва чиқиндилар чиқаришни назоратга олиш муҳим. Архитекторлар бу масалани ҳал қилиш учун ҳаракат қилишмоқда ва қатор ютуқларга эришишмоқда. Қуйида замонавий шаҳарсозликнинг энг самарали наъмуналари билан танишиб чиқамиз.

Дунёдаги энг тоза шаҳар бу – Масдар Сити. 2008 йилда дунёдаги биринчи карбонат ангидрид гази чиқармайдиган, оддий автомобилларсиз ва чиқиндиларсиз шаҳар – Масдар Сити қурилиши бошланди.

6 км² майдонли ушбу шаҳар Бирлашган Араб Амирликлари ҳудудидаги Абу Даби шаҳрида қурилади, у 40-48 минг аҳолини ўзида жамлаши мумкин, шунингдек, ундан ҳам кўп туристларни ҳар куни қабул қила олади ва унда барқарор ривожланишнинг қатъий принципларига амал қилинади.

Шаҳар юқоридан қараганда жимжимадор конструкциялар билан қопланган ва бу конструкциялар шаҳарни қуёш нуридан ҳимоя қилади. Шаҳарда кенг қуёшдан қизиган асфальтли майдонлар умуман бўлмайди, лекин бу очиқ фазовий муҳитлар бўлмайди дегани эмас, балки бундай ҳудудлар турар-жой атмосферасига мослаштирилган ҳолда яратилади.

Шаҳарда барча энергия қуёш ва шамол энергияси, чиқиндиларни қайта ишлаш ва бошқа қайта ишланувчи энергия манбаларидан қувват олувчи фотоэлектрик панеллар орқали таъминланади. Чиқиндилар қайта ишланиши натижасида 99 %га қисқартирилган. Шаҳарда карбонат ангидрид газини чиқарувчи транспорт умуман қўлланилмайди, шаҳар ичида автомобилларнинг экологик моделлари қўлланилади ва келувчилар фақат автомобиллардан биргаликда фойдаланиши, ҳамда жамоат транспортдан фойдаланишлари мумкин.

Шунингдек, пиёда сайр қилувчилар учун унча кенг бўлмаган ва соя қилинган пиёда йўллари лойиҳаланган ва унда қулай микроиклим яратиш чоралари кўрилган.

Архитектураси мамлакат анъаналарини ўзида акс эттиради. Меҳнат шароитлари эса халқаро меҳнат стандартларига жавоб беради. Шаҳар барча демографик гуруҳлар талабларини ҳисобга олган ҳолда қурилади. Шаҳар дизайни билан архитектор Норман Фостер бошчилигидаги Foster + Partners компанияси шуғулланмоқда.

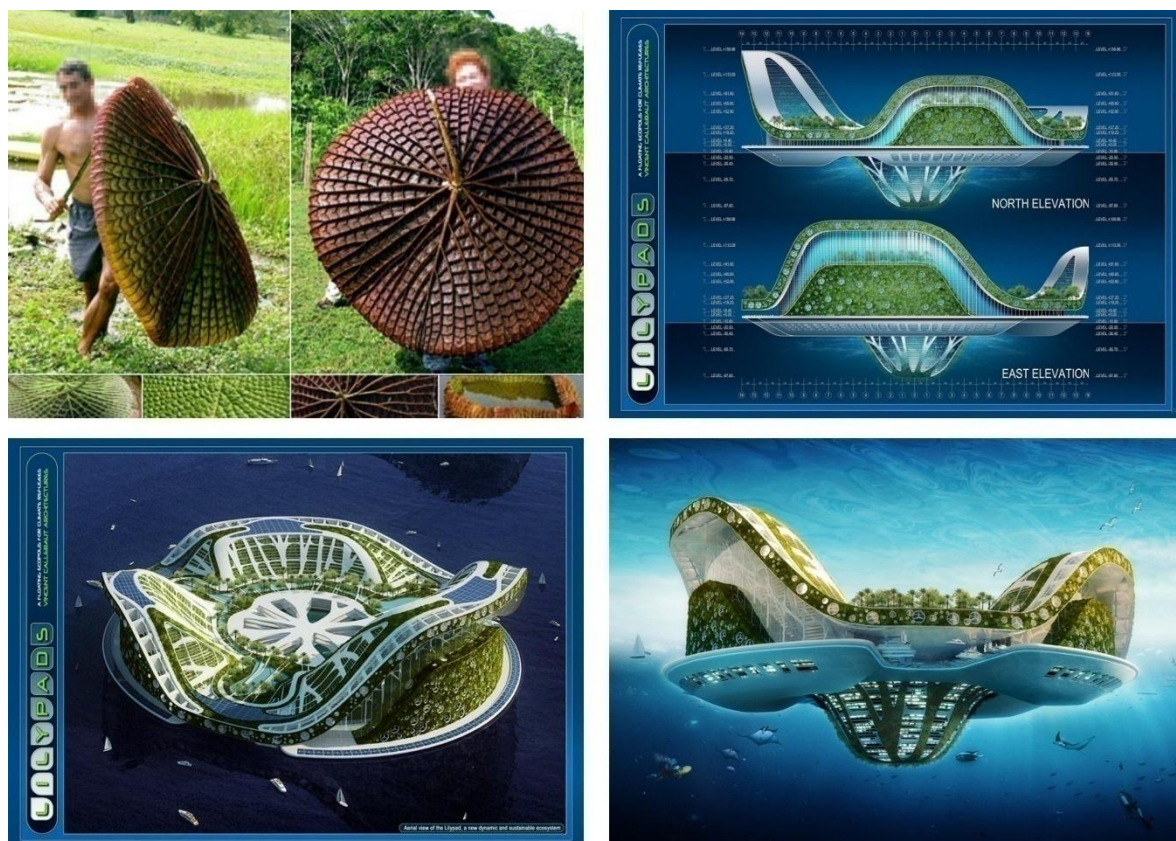

**Масдар Ситининг умумий кўриниши ва шаҳар интерьери.
Foster + Partners иллюстрациялари**

Келиб чиқиши бельгиялик бўлган француз архитектори Венсан Каллебо (Vincent Callebaut) 50 минг аҳоли учун улкан шаҳар-лилия (Lilyrad) лойиҳасини таклиф қилди.

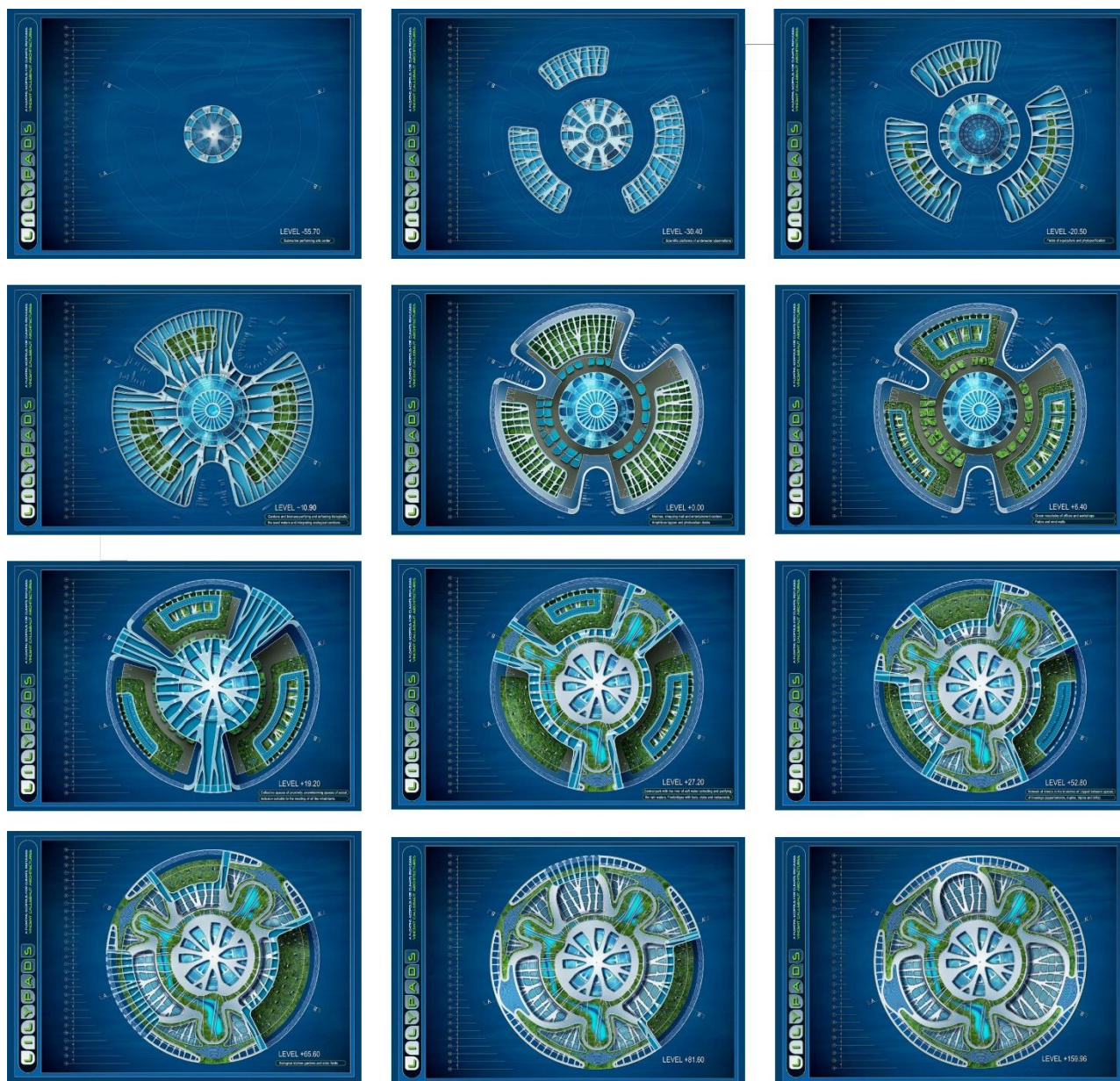
XX асрда дунё океанининг сатҳи атиги ўн сантиметрга кўтарилган бўлса, XXI асрда 50 сантиметрга кўтарилиши тахмин қилинмоқда (бунинг учун Антарктида музининг бор-йўғи 1 %и эриши кифоя). Улкан шаҳар-лилия эса қуруқликдаги ҳароратнинг кўтарилиши оқибатларидан қочадиган эмигрантлар учун мўлжалланган.

Кўринишидан Lilyrad улкан сув лилиясига ўхшаб кетади (унинг энг йирик тури – амазон лилиясига). Қурилманинг икки қаватли қоплами титан диоксиди билан қопланган полиэфир толасидан иборат. Шунингдек, қуёш батареялари, шамол ва тўлқинлар энергияси, Ернинг биомассаси энергияси, сувни тозалаш ва фитотозалашдан фойдаланиш ҳам ушбу лойиҳага хосдир. Унинг мувозанатини марказида жойлашган ва чучук сув билан тўлдирилган ҳавза ушлаб туради. Бу қисм океан сатҳи билан барабар туради ва у ерда ёмғир сувлари йиғилиб, қайта ишланади.

Улкан амазония лилияси, Lilyrad нинг умумий кўриниши.
Арх. В. Каллебо

Lilyrad ning okeanга қараган юзларида денгиз ўсимликларидан қурилган “боғлар” жойлашади, деворлар қатламида эса, одамлар яшайди ва денгиз флора ва фаунаси тадқиқотчилари ишлашади. Турли-туман жониворлар ва ўсимликлар экополис ичида жойлашади, Каллебо кўп осма боғлар ва фермалар қўллашни таклиф этмоқда.

Lilyrad ning қурилиш босқичлари. Арх. В. Каллебо

Адабиётлар рўйхати:

1. **Waldheim C.** “Landscape as urbanism a general theory”. AVA Publishing USA. 2010.
2. **Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А.** «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009 й.
3. **Исамухамдова Д.У., Мирзаев М.К.** «Замонавий шаҳарсозлик назарияси». Ўқув кўлланма, Тошкент, 2015 й.
4. **Якуб Вуек.** Мифы и утопии архитектуры 20 века. М. Стройиздат, 1990.

2 маъруза. Ўзбекистон шаҳарсозлигининг ҳозирги замон хусусиятлари ва муаммолари.

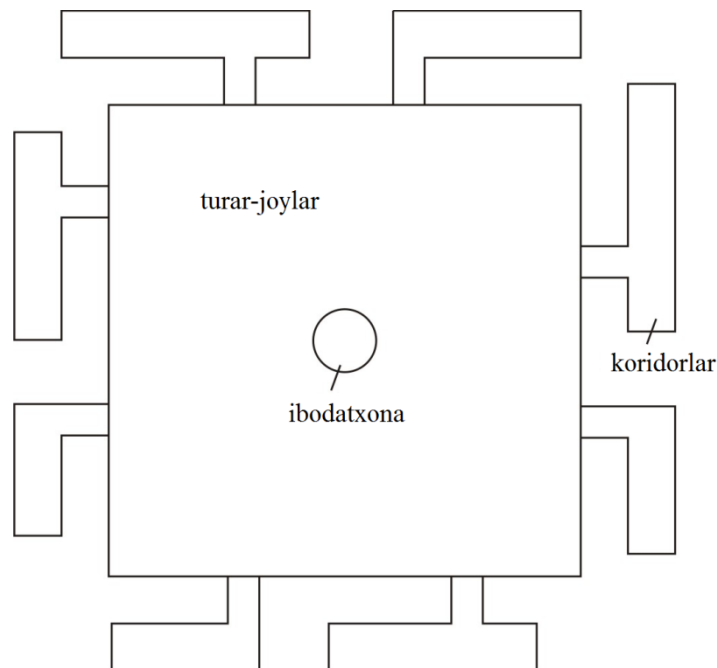
Режа:

1. Ўзбекистонда илк шаҳарларнинг шаклланиши, протошаҳарлар;
2. Ислом келгандан кейин шаҳарлар ўзгариши;
3. Амир Темур даврида шаҳарсозлик ривожланиши;
4. Ўзбекистонда шаҳарлар аҳолисининг ўсиши;
5. Ўзбекистоннинг ҳозирги кундаги урбанизация хусусиятлари;
6. Ўзбекистоннинг ҳозирги замон аҳоли жойлашиши хусусиятлари.

Таянч иборалар:Протошаҳарлар, Дорун, Берун, мўғуллар шаҳарсозлиги, Арк, работ, Амир Темур, кўчманчи манзилгоҳлар, даҳа, гузар, Ўзбекистон шаҳарлари аҳолисининг ўсиши, Ўзбекистон ҳудудидаги янги шаҳарлар

Ўрта Осиё табиат қарама-қаршиликларига тўла бўлган кенг воҳа. Қумли саҳролар, гуллаган боғлар ва узумзорлар, тоғларнинг қорли чўққилари, чуқур даралар ва чексиз яшил водийлар. Унинг марказий қисмидан (ҳозирги Ўзбекистон) қадимдан Европани Осиё билан, Осиёни Шимолий Африка билан боғловчи қарвон йўллари ўтган.

Шаҳарлар тарихи эрамиздан олинги учинчи, иккинчи минг йилликка бориб тақалади. Ҳозирги Сурхондарё ҳудудида дастлабки шаҳарлардан – *протошаҳар* (прото-олдингиси) қолдиқлари топилган. Бундай шаҳарларда коридорлар хўжалик ва мудофа мақсадларида фойдаланилган.

Дастлабки протошаҳарларнинг режавий шакли

Эр.авв. IV-II асрларда Ўрта Осиёни И.Зулқарнайн босиб олади ва эллинизм даври бошланади (Эллада-Греция). Греция шаҳарлари режаси бу даврда шаклланган шаҳарларга таъсир қилган. Эр.авв. биринчи минг йилликда ҳозирги Бухоро ўрнида қалъа ва унинг олдида бозор шаклланган. Кейинчалик қалъа ўрнида Арк қурилган, бозор эса давом эттирилган. Шаҳарни иккита асосий йўл тўрт қисмга ажратиб турган ва уларнинг чорраҳасида савдо тими жойлашган. Турар-жойлар тўғри бурчакли режа асосида жойлашган. Мутахассислар бундай шаҳар режасини Греция шаҳарсозлигининг таъсири деб ҳисоблашади.

Эр.авв. III аср, эрамизнинг I асида Ўрта Осиёни кўчманчи қабилалар турклар эгаллашади ва шаҳарларда кўчманчилар анъаналари билан синтез юзага келади. Шунингдек, бу даврда кўчманчилардан ҳимояланиш мақсадида шаҳарларни ўраб турувчи қалъа деворлар – *работлар* шакллана бошланди. Турклар келган пайтда асосий аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган, улар 2, 3 қаватли турар-жойлар – қасрларда яшашган ҳамда уйлариининг олдида кўкаламзорлаштирилган ҳудуд томорқалари мавжуд бўлган.

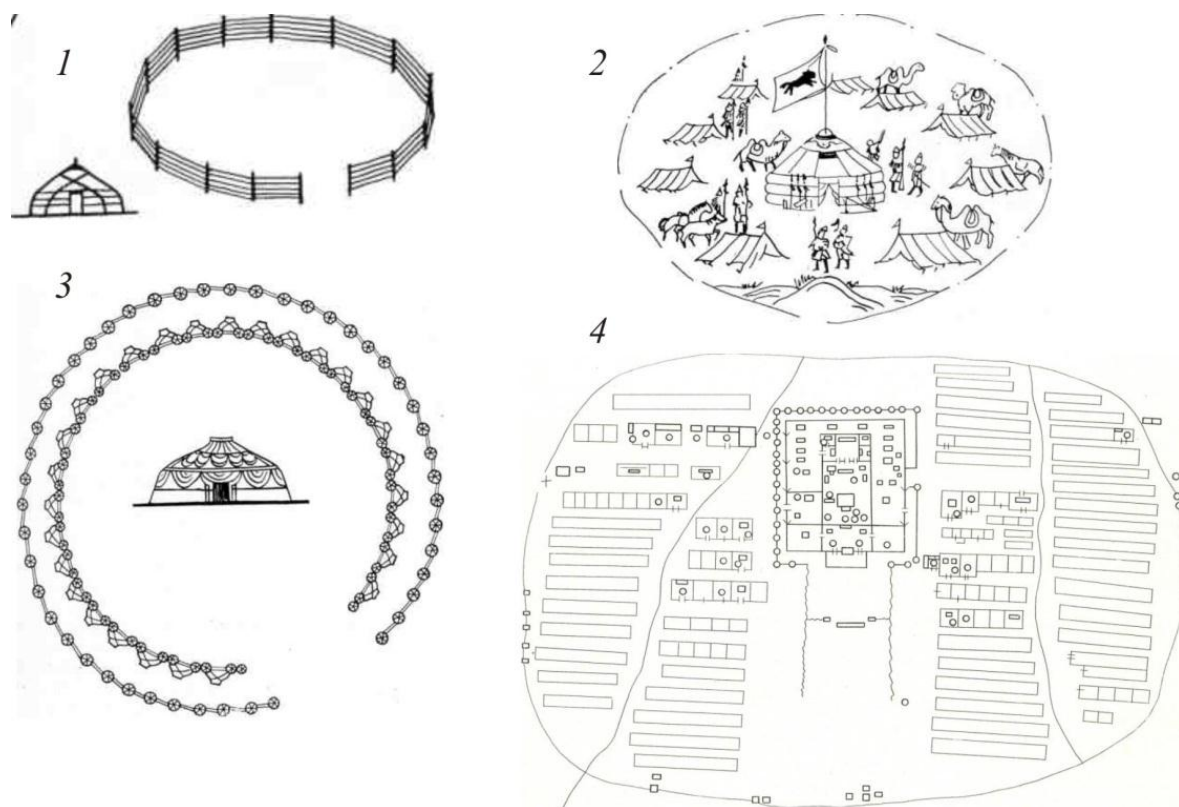
Ислон келгандан кейин (VIII аср) шаҳарда савдогарлар яшашган, деҳқонлар эса шаҳар атрофларида яшашган. Шаҳарда 1, 2, 3 қаватли зич турар-жойлар ва маъмурий бинолар шаклланди. Шаҳарларда ички ва ташқи мудофа деворлари қурилди ва улар Дорун-ички, Берун-ташқи деб номланган.

XIII-XIV асрларда Ўрта Осиёни мўғуллар босиб олгач, шаҳарларни кўчманчи манзилгоҳлар режаси асосида қуришган. Дастлабки кўчманчилар ўтовлари мўғулларда – гер, туркларда – уй деб аталган. Уларни

жойлаштиришда бир оила ёки бир оиладан тарқалган қариндошлар герларини айлана қилиб ўрнатишган, ўртада эса оила бошлиғининг гери бўлган (оила бошлиғининг олови атрофида жойлаштиришган). Ўғиллар отасининг гери олдига ўзлариникини ўрнатишмаган одатда оталари ўтовининг орқасида ўрнатишган. Шунингдек, дунё томонларига нисбатан ҳам оила аъзолари обрўсига кўра жойлаштиришган.

Амир Темур даврида Ўрта Осиё ўзининг энг гуллаб яшнаган даврини бошидан кечирди. Амир Темур Чингизхон меросини қадрлаган ва мўғуллар анъаналарини давом эттирган, шунингдек, Европа билан алоқаларини мустаҳкамлаб, ўзаро малака алмашган.

Бу даврда шаҳарнинг работ ва берун, дарун типини ўзгарди, Амир Темур шаҳарда радиал схемадаги кўчалар типини қўллади. У Мовароуннахр ҳукмдори бўлгач, илк пойтахти Балх шаҳрини радиал кўчалар билан 8 қисмга ажратган. Уларнинг чорраҳасида шаҳар маркази жойлашган. Балх шаҳри шаҳарсозлик услуби Ғарб шаҳарсозлигига таъсир кўрсатган.

Кўчманчилар шаҳарлари эволюцияси.

- 1 – чорва молларини сақлаш жойи; 2 – кўчманчилар лагерининг жойлашиши;
3 – кўчманчилар монастирيرهжаси; 4 – мўғуллар қурган Нарике Хирхира шаҳри.

Амир Темур даври шаҳарсозлигида Европа шаҳарсозлиги таъсири сезилади. Айниқса, унинг ҳукмдор бўлган йилиёқ янги пойтахти деб эълон қилинган Самарқандшаҳрини қуришда Флорентсия шаҳарсозлиги излари сезилади. Амир Темур келгунча шаҳарда иккита работ қурилган, биринчи девор Х асрда, иккинчи девор XII асрда қурилган. Темур ҳокимиятга келганда эса, биринчи работ деворлари қолмаган, фақат иккинчи девор харобалари бўлган. Иккита работ ўрнида п шаклида кўчалар бўлган, шаҳар тўғри бурчакли режага эга бўлган. Амир Темур шаҳарни жарликкача кенгайтириб, янги Ҳисор деворини қурдирган. Шаҳарда ички работ деворларидан кетган олтига радиал кўчалар олтига дарвозага олиб борган.

XVI-XVII асрларда Ўрта Осиёни Шайбонийлар бошқарган ва бу даврда (Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида) Бухоро гуллаб яшнади. Абдуллахон II даврида турклар Ўрта Осиёни артиллерия билан таништиради ва бу ҳол шаҳарсозликка таъсир кўрсатади. Бухоронинг мудофа деворлари артиллерияга мослашган ҳолда қалинлашади, тепаси артиллерия аравачалари юриши учун кенгайди ва маълум масофаларда миноралар ўрнатилади.

Бу давр шаҳарсозлигида яна бир муҳим жиҳат шаҳарларнинг кенгайиш моделидир. Шаҳарлар дастлаб ғарб томонга, кейин шарқ, шимол, жануб томонга кенгайган. Кейин ораларидаги бўшлиқлар ҳам тўлиб, айлана мудофа девори билан ўраб олинган. Ғарб томонда асосан, юқори табақали аҳоли яшаган, ҳовлилар катта ва кенг бўлган. Бундай хусусият Бухоро ва Хива шаҳарларига хосдир. Ушбу моделдан фойдаланиб архитектор Кишо Курокава Астана шаҳрининг бош тарhini лойиҳалаган.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Буюк Ипак Йўлининг аҳамияти йўқола бошланди, ўзаро жанглр, кўчманчиларнинг тўхтовсиз ҳужумлари, вабо каби касалликлар тарқалиши оқибатида Ўрта Осиё танг аҳволда қолди. Бир неча шаҳарлар инқирозга учраган, Амир Темур яратган давлат парчаланиб, кичик шаҳар давлатлар пайдо бўлди ва ўз-ўзини қутқаришга ҳаракат қилди. Бу шаҳардан йириклари ичида учтаси хонликни ташкил этди. Булар Бухоро, Хива, Қўқон хонликларидир.

XVIII асрдан бошлаб, Россия билан билан савдо алоқалари натижасида Тошкент Ўрта Осиё марказига айланди. Тошкент аниқ режавий структура асосида шаклланди. Шаҳар тўрт даҳага ажратилган, ташқи деворлари сақланиб қолган эди. Даҳадан кичик гузар, гузардан кичик маҳалла бўлган. Ҳар бир даҳа шаҳарнинг маъмурий қисми ҳисобланиб, ўзини ўзи бошқарган ва ҳатто ўзининг ҳарбий кучларига эга бўлган.

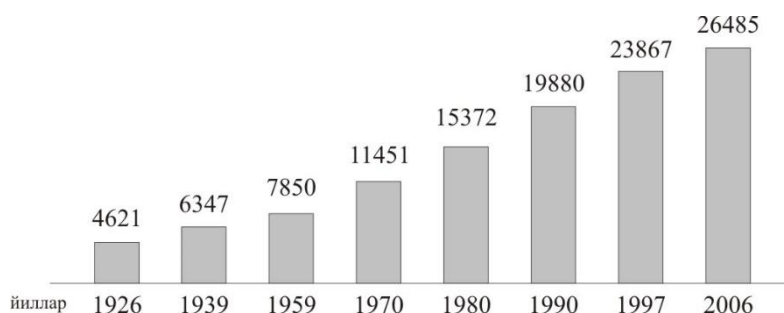
Ўзбекистон жаҳоннинг илк урбанизация ўчоқларидан бири. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Термиз, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари 2000-2700 йиллик тарихга эга. Мамлакатнинг турли ҳудудларида топилган шаҳарлар

қолдиқлари (Афросиёб, Ахси, Поп, Насаф, Кеш, Пойкенд ва б.) ҳам бу ерда урбанизациянинг қадимдан ривожланиб келганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда 120 та шаҳар ва 117 та шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда 9442 минг киши ёки мамлакат жами аҳолисининг 36,3 % яшайди.

Шаҳар аҳолиси 1865-1917 йилларда паст суръатлар билан кўпайди. 20-асрнинг бошларида шаҳар аҳолиси сиёсий вазиятнинг барқарорлашуви натижасида нотекис ўсди. Бунга 1924 й.да амалга оширилган Ўрта Осиёнинг миллий-маъмурий қайта бўлиниши ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1926-40 йилларда шаҳар тармоғи ва шаҳар аҳолисининг сонида катта ўзгаришлар бўлди. Индустрлаштириш шиори остида ўтказилган тадбирлар 12 шаҳар қаторига янги шаҳарчаларнинг қўшилишига, шаҳар аҳолисининг эса тез кўпайишига сабаб бўлди.

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистоннинг жами аҳолиси 1,5 млн.га камайди, бунда шаҳар аҳолисининг салмоғи анча кам. Бунинг сабаби фронтга қурол-аслаҳа ва бошқа маҳсулотлар етказиб берувчи шаҳарларнинг имтиёзлар билан таъминланиши, иккинчи сабаби фронт олдидаги корхоналарнинг аксари қисми ишчилар билан бирга шарққа, жумладан, Ўзбекистон шаҳарларига кўчирилишидир. Уруш натижасида 1 млн. туб аҳолисини йўқотган республика 1 млн. дан ортиқ европаликларга эга бўлди, бу ҳолат эса сиёсий ва демографик вазиятга ўз таъсирини кўрсатди. Урушдан кейинги «демографик компенсация» даврида шаҳар аҳолиси тез суръатлар билан кўпайди.

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси сонининг ўсиши (минг киши ҳисобида).

Шаҳар аҳолиси, айниқса, 1973-86 йилларда тез кўпайган. Бунга 1972 йилда Ўзбекистонда аҳоли яшайдиган жойларга шаҳар мақомини бериш учун зарур бўлган демографик меъёрнинг ўзгариши, яъни аҳоли сонининг 10 мингдан 7 минг кишига туширилиши сабаб бўлди. Натижада бир йилда ўнга яқин қишлоқлар шаҳар тоифасига ўтказилди. Масалан, 1970 йилда республикада 42 та шаҳар бўлган бўлса, улар қаторига 1973 йилда 13 та, 1974

йилда 9 та, 1975 йилда 5 та, 1976 йилда 6 та, 1977 йилда 5 та «янги шаҳар» қўшилди.

Бироқ, шаҳарлар сонининг бундай тез суръатларда кўпайиши ҳақиқий урбанизация эмас, кўпроқ «сохта» урбанизацияга олиб келди. Шаҳарлар сонининг кўпайиши 20-асрнинг 90-йилларида кескин қисқарди ва энг сўнгги йилларда янги шаҳарлар деярли ташкил топмади. Ҳозирги кунда Тошкент вилоятида 34 та, Қорақалпоғистонда 29 та, Самарқанд вилоятида 23 та шаҳар ва шаҳарчалар мавжуд. Уларнинг энг кам сони Сирдарё вилоятида 11 та ва Хоразм вилоятида 10 та, Бухоро вилоятида 14 та ва Навоий, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида 15 тадан, Андижон ва Қашқадарёда 16 тадан, Наманган вилоятида 20 та ва Фарғонада 19 та шаҳар ва шаҳарчалар бор (2009).

Ўзбекистонда урбанизациянинг умумий кўрсаткичи 1984 йилда 42 % дан ортиқроқ эди. Кейинги пайтда урбанизация кўламига шаҳар аҳолисининг табиий ўсиш даражасининг камайиб бориши ҳам таъсир этмоқда.

Урбанизация даражасининг қисқариб боришига қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан тезроқ кўпайиши, шаҳарларда (айниқса, саноат марказларида) ташқи миграциянинг кучайиши, янги шаҳарларнинг вужудга келмаслиги ҳам сабаб бўлди. Аммо қишлоқ жойлардаги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, инфратузилма ва саноат корхоналари, дам олиш масканларининг ташкил этилиши, к.х.га тегишли бўлмаган иқтисодий тармоқларда тадбиркорликнинг ривожланиб бориши урбанизациянинг ҳақиқий ҳолатини ифодалаб беради. Мазкур ўзгаришлар ҳамда шаҳарлар ривожланиши асосида Ўзбекистонда яқин йилларда урбанизация умумий кўрсаткичининг қисқариб бориши тўхтаб, ўса бошлайди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 26 млн. 485 минг киши яшайди (2006), шу жумладан, шаҳар аҳолиси 9799,45 минг киши (37 %), қишлоқ аҳолиси 16685,55 минг киши (63 %).

Республика таркибига Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят ва Тошкент шаҳри - Республика миқёсидаги шаҳар киради. Республикада 121 та шаҳар, шу жумладан 55 та республика ва вилоят миқёсидаги, 113 та шаҳар посёлкалари, 35 та қишлоқ, туман марказлари мавжуд.

Республика ҳудуди 447,4 минг км² ни, аҳолининг ўртача зичлиги 53,1 одам км² ни ташкил этади, аммо республика алоҳида вилоятлари бўйича зичлик 6,9 одам км² дан (Навоий вилояти), 503,5 одам км² (Андижон вилояти) гача тебранади. Аҳоли энг зич жойлашган вилоятлар: Фарғона водийсида - Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари ҳамда Тошкент ва Самарқанд вилоятларидир.

Янги шаҳарлар фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш асосида (Ангрен, Олмалиқ, Нуробод, Қувасой, Зарафшон, Янгиобод ва бошқа

шаҳарлар), қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш марказлари сифатида (Янгийўл, Хўжайли, Чимбой шаҳарлари), энергетика ва кимёни ривожлантириш асосида (Чирчиқ, Навоий, Бекобод, Гулистон шаҳарлари), Нукус ва Тўрткўл шаҳарлари эса маъмурий хўжалик марказлари сифатида ташкил топдилар.

100 дан 500 минггача аҳолили катта шаҳарларга 38,9 %; шаҳар посёлкалари орасида 39 % и 5 дан 10 минггача аҳолили посёлкаларга; 43,1 % и эса 10 дан 20 минггача аҳолили посёлкаларга тўғри келади.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги замон аҳоли жойлашуви ва урбанизациясининг хусусиятлари:

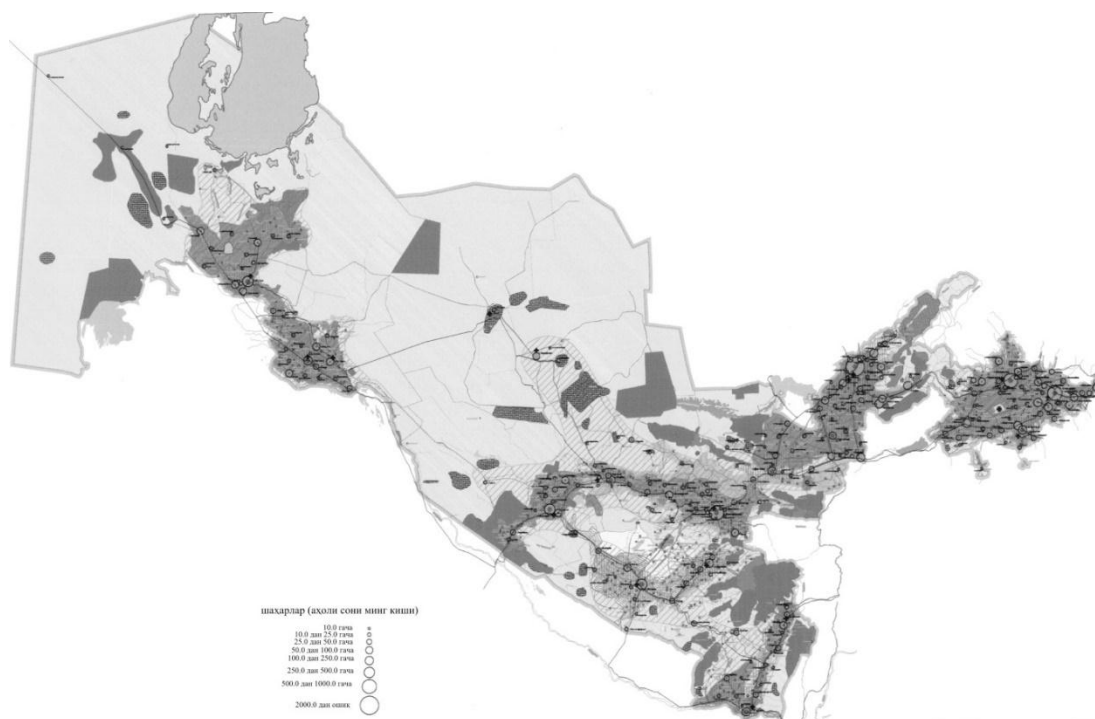
- шаҳар аҳолисининг кичик нисбий сони;
- маҳаллий аҳолининг кам ҳудудий кўчиб юриши;
- шаҳарлар тармоғида урбанистик таркибнинг кам ривожланганини кўрсатувчи кичик ва ўрта шаҳарларнинг устунлиги;
- шаҳар жойлари тармоғининг воҳаларда тўпланганлиги;
- кичик ва ўрта шаҳарларнинг иқтисодий потентсиали кичик бўлган ҳолда саноат корхоналари ва шаҳар аҳолисининг кам сонли йирик шаҳарларда тўпланганлиги;
- кўпчилик шаҳар ва посёлкалар функционал таркибининг (ривожланганлиги);
- шаҳар ташкилий асоси, аҳоли жойлариаро хизмат кўрсатиш тизими ва айниқса оммавий дам олиш тармоқлари кам ривожланган маҳаллий туман марказларининг устунлиги;
- интенсив суғориш деҳқончилиги туманларида қишлоқ аҳоли жойлашувининг майда қишлоқлардан иборатлиги;
- қишлоқ урбанизатсиялаш жараёнида шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўзаро алоқаларининг кучайиб боришида йирик қишлоқлар ролинингўсиб бориши.

Республика учун ҳамма регионларда анчагина эркин меҳнат ресурсларининг мавжудлиги характерлидир, бу меҳнат ресурслари керакли профессионал тайёргарликка эга эмаслар.

Шаҳарларнинг ҳозирги ривожланиши республикада мунтазам урбанизатсиялашиш шароитларида кечмоқда. У жамиятнинг барча соҳаларини қамраб, шаҳарларнинг иқтисодий аҳамиятига, уларнинг ишлаб чиқаришдаги ва аҳолини ижтимоий ташкил этишдаги ролига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда.

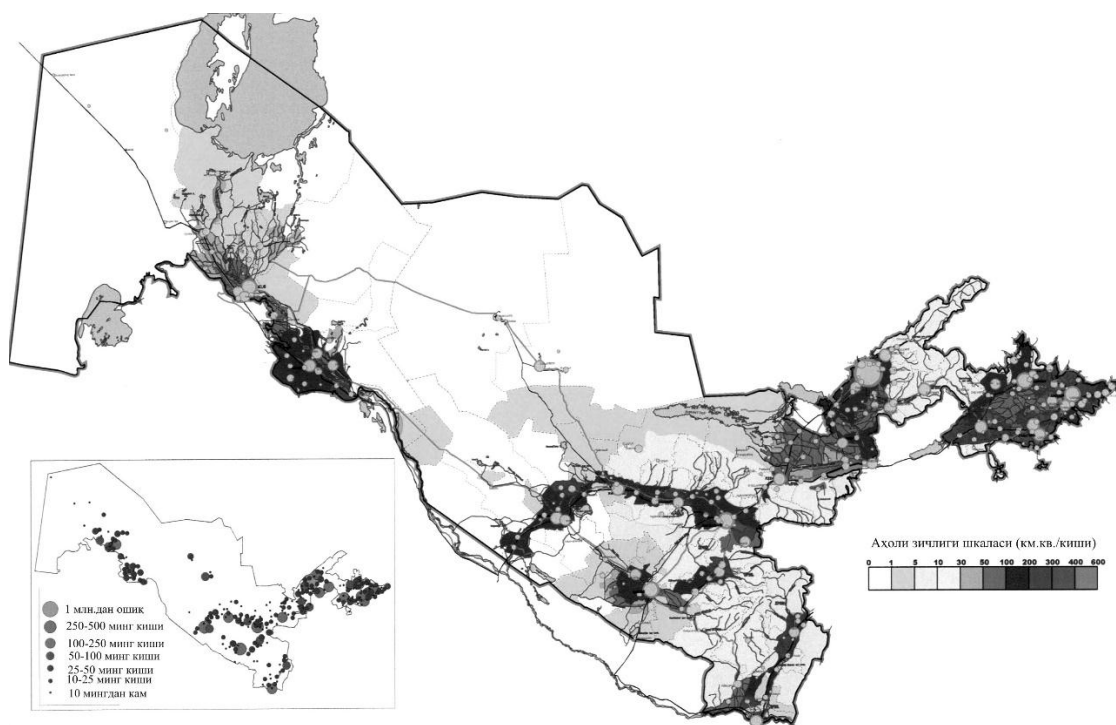
Республикада юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар Ўзбекистон шаҳарлар тармоғи ривожланиши ва аҳоли жойлашуви характери ҳамда аҳоли жойлари тармоғи таркиби ўзгариши, шаҳар аҳоли жойлашуви ареалларининг кенгайиши билан кузатиб бориляпти. Бу жараёнга аҳоли жойлари тармоқларининг нафақат воҳаларда шаклланиши ва ривожланиши,

шунингдек, янги, илгари фойдаланилмаган республика ерларининг (Мирзачўл, Жиззах, Қарши даштлари, Марказий Фарғона ва бошқалар) мунтазам ўзлаштирилиши ёрдам берди.

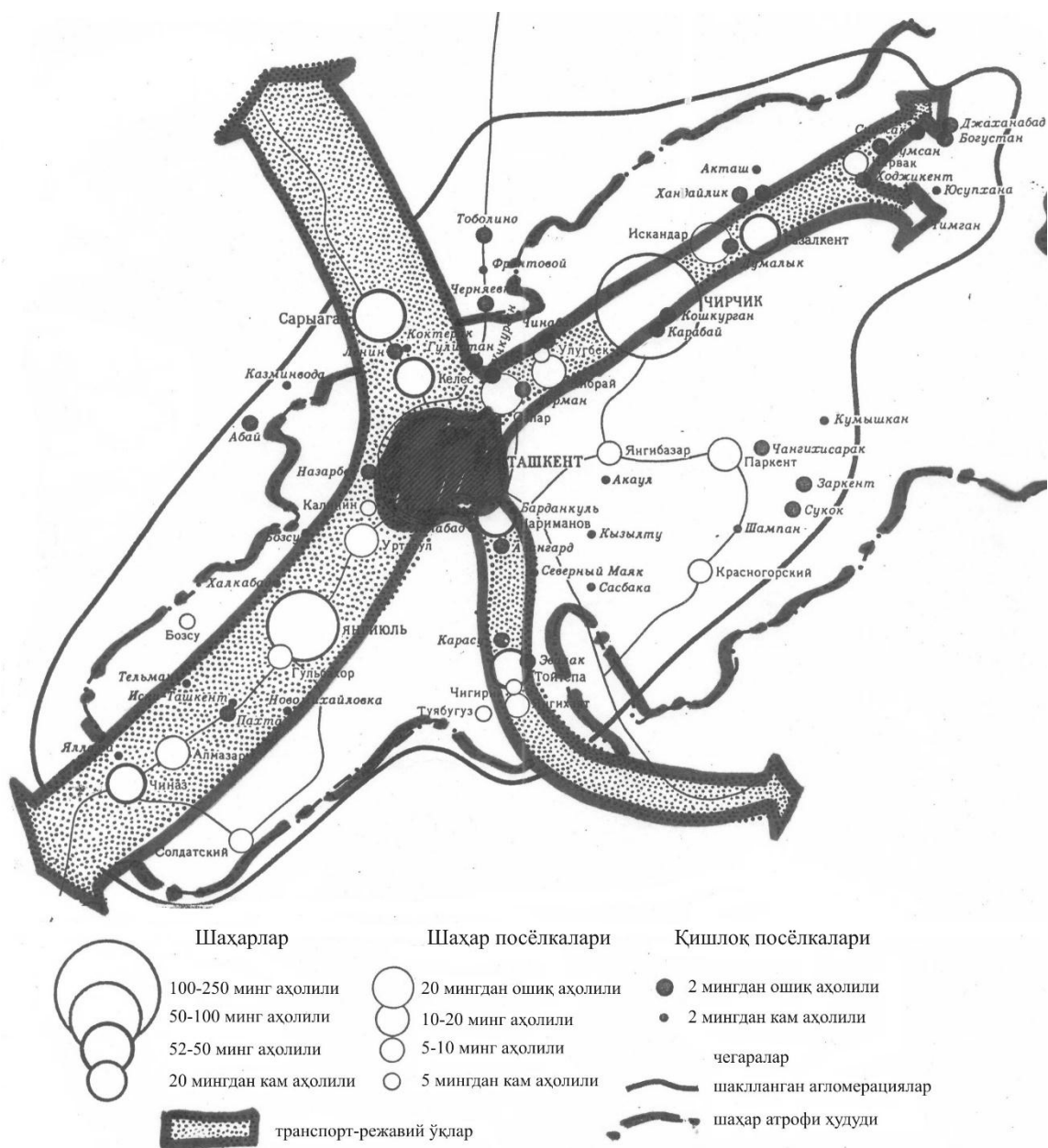
Ўзбекистон республикасида аҳоли жойлашиши схемаси

Шаҳарлар тармоғининг ривожланиши республиканинг фақатгина саноати ривожланган туманларида, шунингдек, қишлоқ жойларида ҳам кичик даражадаги аҳоли жойларини юқорироғига ўтиши орқали, қишлоқ жойларни шаҳарлар ёки шаҳар типидagi посёлкаларга айланиши орқали ҳам юз берди. Республика шаҳарлари сонининг тез ўсишига улардаги аҳоли сони минимал фоизининг 10 мингдан 7 мингга камайтирилганининг ҳам натижаси бўлди. Янги шаҳарлар пайдо бўлиши асосан қишлоқ жойларни, авваламбор туман марказларини ўзгартириш ҳисобига бўлди. Бундай ўзгаришларнинг катта шаҳарлар тармоғини ривожлантиришдаги ижобий аҳамиятини қайд этган ҳолда, таъкидлаш керакки, бунда тегишли шаҳар ташкилий асос шаклланишига, шаҳар аҳолисига маданий-маиший хизмат кўрсатиш даражасини оширишга етарли даражада аҳамият берилмади. Бу «шаҳар ҳаёт тарзи» нинг янада кенгроқ ёйилишига, ҳозирги замон урбанизатсиясининг асосий масалаларидан бирини ечишга ёрдам берган бўларди.

Ўзбекистон республикасида аҳоли жойлашиши схемаси. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси зичлиги.

Урбанизация фақатгина шаҳар ва шаҳарчаларнинг умумий сони билан эмас, балки кўпроқ шаҳарлар агломерациясининг ривожланганлиги билан белгиланади. Ўзбекистонда 2008 й. маълумотиغا кўра 17 та йирик шаҳар бор. Улар орасида Тошкент шаҳри кескин ажралиб туради. Аҳолисининг сони 2128 мингдан ортиқ бўлган пойтахт шаҳарнинг республикадаги урбанизация жараёнига бўлган таъсири бениҳоя катта. Шу тарзда Ўзбекистонда урбанизация жараёни Тошкент шаҳри, катта ва ўрта шаҳарларга боғлиқҳолда амалга ошмоқда. Йирик шаҳарлар негизида шаҳарларнинг мураккаб ҳудудий тизими шаҳар агломерациялари вужудга келган бўлиб, улар урбанизация ривожланишининг муҳим кўрсаткичи сифатида хизмат қилади. Масалан, Тошкент агломерацияси 30 га яқин шаҳар ва шаҳарчаларни бирлаштиради. Шунингдек, ФарғонаМарғилон, Самарқанд, Наманган, Бухоро, Андижон, ва б. агломерациялар ҳам ривожланиб бормоқда.

Тошкент агломерацияси

Адабиётлар рўйхати:

1. **Waldheim C.** “Landscape as urbanism a general theory”. AVA Publishing USA. 2010.
2. **Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А.** «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009 й.
3. “Традостроительный кодекс Республики Узбекистан”. Т. 2002 г.
4. **Ўзбекистон географик атласи.** Т. 2011 й.
5. **Майдар Д., Пюрвеев Д.** «От кочевой до мобильной архитектуры». М. 1990г.

3 маъруза. Шаҳарсозликнинг замонавий тенденциялари ва муаммолари.

Режа:

1. Шаҳарларни лойиҳалашда табиатни асраш масалалари;
2. Шаҳарсозликнинг муҳим масалалари;
3. Катта шаҳар ва агломерациялар камчиликлари;
4. Ҳозирги замон урбанизациясининг моҳияти;
5. Мегаполислар.

Таянч иборалар: Шаҳарсозлик, ижтимоий-иқтисодий масала, санитария-гигиеник масалалар, техникавий қурилиш масалалар, архитектуравий-бадий масалалар, француз саҳроси, урбанизация, урбанизациянинг белгилари, сохта урбанизация, тисланувчи урбанизация, шаҳар агломерацияси, мегаполис.

Инсон ҳаёти кенг маънода архитектура ва табиатни ўз ичига камраб олган атроф-муҳитда ўтади. Уларнинг ўзаро уйғунлиги инсон фаолиятининг зарурий шартидир. Қулай ва гўзал шаҳарлар, архитектуравий ансамбллар, саноат ва турар-жой мажмуалари, қишлоқ хўжалик қурилмалари, табиий ландшафт инсон учун қулай бўлган атроф-муҳит ҳисобланади. Инсонга ўзи яратган муҳитнинг таъсири кўп қирралидир. У ҳаётнинг моддий томонларинигина эмас, балки маънавий томонини ҳам ўз ичига олади. Соф ҳаво, архитектуранинг мақсадга мувофиқлиги ва кўркемлиги, турар-жой биносининг қулайлиги - буларнинг ҳаммаси инсонга ижобий таъсир кўрсатади ва аксинча, кўримсиз турар-жой мавзелари, кўкаламзорларнинг йўқлиги, ҳаво ва дарёларнинг ифлосланиши унинг руҳиятига салбий таъсир кўрсатади. Одамлар табиат билан асрлар оша олишиб келмоқдалар. Тупроқ, тош ва ёғочлардан уй-жой қуриш, экинзорлар барпо этиш, ер остидан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш - буларнинг барчаси табиат бойликларидан фойдаланиш бўлиб, шу билан бирга табиатни барбод қилиш ҳамдир.

Ҳозирги техника инқилоби асрида тескари масала, яъни табиатни сақлаш, қайта тиклаш ва соғломлаштириш инсон учун ҳаётий заруриятдир. Шаҳар ва табиат, инсон ва табиат бу архитектор учун бир маънодаги тушунчалардир. Улар архитектордан ўз фаолиятига фалсафий ёндошишни талаб этади, чунки архитектор инсон ва табиат ўртасидаги бирликни ўрнатишдаги етакчи шахсдир. Ўзбекистонда шаҳарларни лойиҳалаш турар-жой бинолари ва саноат корхоналарини санитария-гигиена оралиқларини таъминлаган, қулай транспорт алоқаларини ташкил қилган ҳолда ўзаро энг мақсадга мувофиқ жойлаштириш

тамойилига асосланади. Бунда шаҳар ва шаҳар атрофида боғлар ташкил қилиш, ўрмонларни кенгайтириш, сув ҳавзаларини ташкил қилиш ва ҳоказолар орқали табиатни одамга яқинлаштириш кўзда тутилади.

Шундай қилиб, табиатни ҳимоя қилиш ва унинг бойликларидан мақсадга мувофиқ, тежамли фойдаланиш - ҳозирги замон шаҳарсозлигининг асосий масалаларидандир.

Шаҳарсозлик - бу ижтимоий-иқтисодий, санитария-гигиеник, техник-қурилиш, транспорт ва архитектура-бадий масалаларни биргаликда ҳал қилувчи шаҳар ва аҳоли яшаш жойларини режалаштириш ва қуриш назарияси ва амалиётидир.

Ижтимоий-иқтисодий масалалар шаҳар ва қишлоқ ривожланишининг келажагини, табиий ва ҳудудий ресурслардан иқтисодий самарали фойдаланишни, аҳолининг ўсишини, аҳолига оптимал маданий-маиший хизмат кўрсатишни ташкил қилишни ҳисобга олган ҳолда аҳоли жойлашуви тизимини танлашда ҳал қилинади.

Санитария-гигиеник масалалар аҳоли ҳаёти учун соғлом шароит яратиш, саноат ва аҳоли яшаш туманлари орасида санитария-ҳимоя қисмини белгилаш, кўкаламзорлаштириш, тупроқнинг, ҳавонинг ва сувнинг (сув ҳавзаларининг) ифлосланишига ва шовқинга қарши курашни назарда тутди. Иссиқ иқлимли туманларда ташқи муҳитнинг оптимал микроиқлимини яратиш, қуёшдан сақловчи қурилмаларни ўрнатиш, биноларни зарурий йўналишда жойлаштириш, инсоляция, ҳудудларни қуриштириш ёки ободонлаштириш ҳамда фойдали шамол йўналишидан фойдаланиш масалалари ҳал этилади.

Техникавий қурилиш масалалари аҳоли яшаш жойлари қурилиши учун танланган ҳудудларнинг муҳандислик-геологик шароитларини ўрганиш, қурилиш техникасининг даражаси ва замонавий воситаларини аниқлаш, транспорт ва пиёдалар алоқаларининг рационал тизимини ҳал этиш, ҳудудларни муҳандислик тайёрлаш ва муҳандислик ободонлаштириш (ичимлик суви етказиш, оқава сувлар ўтказгич, иссиқ сув, совуқ сув, газ ва электр таъминоти ва бошқалар) ва ҳоказоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Архитектуравий-бадий масалалар шаҳарнинг умумий архитектура-режавий тузилишини, кўча ва шох кўчалар тармоқларини аниқлаш, шаҳар алоҳида қисмларининг функционал тузилишини ҳал қилиш, шу жумладан, марказ композициясини ечиш билан боғлиқдир.

Бу масалалар маҳаллий табиий иқлим хусусиятларини (релеф, ландшафт, сув ҳавзалари, кўкаламзорлар ва бошқалар) миллий турмуш анъаналарини, халқнинг тарихий ва маданий ёдгорликларини инобатга олган ҳолда ҳал қилинади. Бу масалаларни ҳал қилишга уларни биргаликда қараш шаҳарсозликнинг асосий шартларидан ҳисобланади.

Шаҳарларнинг ривожланиш жараёни мураккаб ва кўп қирралидир. Унинг барча майда тафсилотларигача ҳисобга олиш мумкин эмас. Лекин бу жараённинг асосий йўналишини лойиҳалашнинг дастлабки босқичида ҳисобга олиш лозим. Кўпгина шаҳарлар бош тархларининг ҳаётий эмаслигини уларда келажакни кўра олинмаганлиги билан тушунтирса бўлади. Шунинг учун ҳам улар тез эскиради.

Бугун биз ХХИ аср архитектураси ҳақида ўйлашимиз мумкин. Бу фақат келажак учунгина эмас, балки бизнинг ҳозирги кун амалиётимиз учун ҳам муҳимдир.

Ҳозирги замон архитектураси бу фақатгина санъат эмас, балки фан ва техника бирлиги ҳамдир. Билимнинг кўп соҳалари ютуқларини архитектурачалик юқори даражада бирлаштирадиган санъат йўқдир. Бу ерда ҳозирги замон шаҳарсозлиги муаммолари мажмуаларини ҳал этишда кучли компьютерлардан фойдаланиш талаб этилади.

Шаҳарлар муаммоларини бирор-бир билим доирасида қолган ҳолда тушуниш, баҳолаш ва ҳал қилиш мумкин эмас. Шаҳарларни ўрганиш ва лойиҳалаш турли фанлар ёндашишлари ва қарашларини интегратсия қилишни, шаҳарни ҳозирги дунёнинг феномени деб англашни талаб этади. Катта шаҳарлар ва агломератсияларнинг ҳамма ерда тўхтовсиз ўсиши бу ҳодисаларнинг ички қонуниятлари ва сабаблари ҳақида ўйлашга, аҳоли жойлашуви бундай шаклларининг камчиликларини аниқлашга ва уларнинг ҳақиқий қимматларини баҳолашга мажбур этади.

Катта шаҳарлар ва катта агломерацияларнинг муҳим камчиликлари:

- муҳандислик жиҳозлашнинг қимматлашуви;
- транспорт муаммоларининг қимматлашуви;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши;
- катта шаҳарлар аҳолисининг табиатдан узоклашуви;
- руҳий-физиологик оқибатлари (ҳали охиригача ўрганилмаган) ва бошқалар.

Бундан ташқари катта шаҳарлар ўрта ва кичик шаҳарлардан ишлаб чиқариш кучларини «сўриб» оладилар.

Француз шаҳарсозлигида ва географик адабиётларда «*француз саҳроси*» деган тушунча мавжуд. Бу бутун мамлакат ҳаётий кучининг Париж агломерациясига жалб этилишини билдиради. Шунга қарамасдан, улкан иқтисодий, илмий ва интеллектуал потенциалга эга аҳолининг бир жойда тўпланишининг самараси жуда улкандир ва шаҳарларнинг ўсишини рағбатлантиради. Катта шаҳарлар ишлаб чиқариш кучларининг тезда ҳаракатга жалб қилинувчи ўсиш ресурсларига эгадирлар. Бу ерда саноат, фан ва олий таълимни кооперация қилишга, маъмурий, ташкилий ва тақсимлаш

функцияларини амалга оширишга катта имкониятлар мавжуд. Бу ерда турмуш маданияти даражаси юқори аҳолига хизмат кўрсатадиган турлари кенг.

Шундай қилиб, катта шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларининг ривожланишида уларнинг устунликларидан фойдаланиш, ҳамда камчиликларини камайтириш мумкин. Бу масалаларни ҳал қилишдан олдин ҳақиқатда ҳам XX аср катта шаҳарлари ўтмиш шаҳарларига нисбатан яшаш учун ноқулайроқми, деган саволни таҳлил қилиб кўрайлик.

Тарихий манбалар транспорт, шовқин, атроф-муҳит ифлосланиши каби муаммолар ўтмишда ҳам мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан: Қиролича Елизавета даврида Лондонда тошкўмир ёқиш тақиқланган, бунинг учун жазолашган. Бундан шу нарса кўринадики, транспорт ва экология муаммолари фақатгина шаҳар катталашувигагина боғлиқ бўлмасдан, балки уларни ҳал қилиш учун жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, техник ва технологик воситаларга ҳам боғлиқ экан.

Ҳозирги замон энг йирик шаҳарлари ўрта аср шаҳарларига қараганда жуда катта ва ифлослантирувчи манбалар таъсири остида бўлса ҳам уларга нисбатан тозароқ, қулайроқ ва ободонлаштирилгандир.

Инсоният келажақда транспорт, экология ва бошқа муаммоларнинг ечимларини топишига шубҳа йўқдир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг экология ва ижтимоий кенгаши ўзининг бир қарорида шаҳарларнинг ривожланиши муаммосини ер юзида тинчликни сақлашдан кейинги инсоният олдида турган энг муҳим муаммо деб атади.

Машҳур грек урбанисти К.Доксиадис «одам шаҳарларда мағлубиятга учради, агарда шаҳар муаммосига янгича ёндашиш топилмаса, унда бизни ҳалокат кутмоқда. Архитекторлар, жўғрофиячилар, иқтисодчилар, демографлар ва бошқа кўп фанлар намоёндалари катта шаҳарлар ва урбанизм муаммолари билан шуғулланмоқдалар, ҳамма битта оқимга ташланмоқдалар фақат қирғоқнинг турли қисмларидан», - деган эди.

Ҳозирги замон урбанизмининг моҳияти, асосий тушунчалари ва энг кескин муаммолари нималардан иборат?

Урбанизация—(лотинча *urbs* – шаҳар) бу ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва тўпланиши, ижтимоий алоқалар шакллари, шаҳар турмуш тарзининг аҳоли яшаш жойларининг барча томонларига ёйилиши билан боғлиқ бўлган кўп қиррали бутун дунёни қамраб олган ижтимоий-иқтисодий жараён. Бу сўзнинг бирорта тор тушунчалари, яъни шаҳарларнинг ва шаҳар аҳолисининг ўсиши, умумий аҳоли сонида шаҳар аҳолиси салмоғининг ортиши ва ҳоказо, уни тавсифлаш учун етарли эмасдир.

Урбанизациянинг белгилари – шаҳарларда индустриянинг ўсиши, уларнинг маданий ва сиёсий функцияларининг ривожланиши, меҳнат ҳудудий бўлинишининг чуқурлашуви. Урбанизация белгиларидан яна бири – бу қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга оқиб келиши, йирик шаҳарларга унинг атрофдаги қишлоқлардан ва кичик шаҳарлардан аҳолининг маятниксимон ҳаракатининг кучайиши.

«*Сохта урбанизация*» -шаҳар орбитасига қишлоқ мигрантларининг секин-аста тортилиши, кўпгина ривожланаётган мамлакатлар шаҳарлари атрофларида шаклланган кенг «қашшоқлик майдонларида» олдинги турмуш тарзининг узоқ сақланиши.

«*Тисланувчи урбанизация*»- биринчи қарашда кутилмаган жараён. АҚШ бўйича сўнги тадқиқотларнинг кўрсатишича шаҳар аҳолиси салмоғининг биров камайиши. Шаҳарнинг молиявий жиҳатдан таъминланган гуруҳи шаҳар атрофи ҳудудларига табиатга яқинроқ бўлиш, шаҳар шовқинидан узоқроқда бўлиш учун кўчиб кетишмоқда ва шу билан хизмат кўрсатувчи гуруҳлар ҳам шаҳар атрофига тарқалиб, шаҳар системаси тарқоқ ҳолга тушмоқда.

«*Шаҳар агломерацияси*»лотинча agglomerate - қўшмоқ, қўшилиб кетмоқ маъносини билдиради. Ишлаб чиқариш технологиясида агломерация «*майда руда ва чангсимон материаллардан эритиш йўли билан йирик бўлақлар яратиш*» маъносини билдиради.

Экологик адабиётларда «*агломерация*» сўзи саноат корхоналарининг бир жойда тўпланиши ҳудудий қўшилиб кетишини билдиради.

Маълум маънода бу сўз аҳоли яшаш жойларининг тўпланиши ва қўшилиб кетиши орқали шаклан ва тузилиши жиҳатдан турлича бўлган бирлашмаларни ташкил этишига ҳам таалукдир. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўпланиши таъсири остида агломерацияларнинг бир-бирларига яқинлашуви ва қўшилиб кетиши «*мегаполис*»ларнинг шаклланишига олиб келади.

Мегаполис кенг ҳудудларни қамраб олувчи урбанизатсиялашган зоналардир. (АҚШ да Атлантика океани соҳили бўйлаб Бостон ва Вашингтон оралиғида мегаполис вужудга келган).

БМТнинг 1950 йилдаги таҳлилига кўра дунё бўйича иккита мегаполис мавжуд бўлган: 12.3 млн. аҳолили Нью-Йорк ва 11.3 млн. аҳолили Токио. 1975 йилда уларга Мехико ҳам қўшилди (Токио-26.6 млн. аҳолили, Нью-Йорк-15.9 млн. аҳолили, Мехико-10.7 млн. аҳолили). 2025 йилгача уларнинг сони 27тага етади, шунингдек, уларнинг 21таси ривожланган давлатларда жойлашади. 10 млн.дан ошқ аҳоли жойлашган шаҳарларда аҳоли сони 1975-2007 йилларда 53 дан 286 млн.гача ошди, 2025 йилгача эса 447 млн.гача ошиши кутилмоқда

Мегаполислар орасида Токио алоҳида ўринга эга (аҳолиси 2007 йилда 35.7 млн. киши). У Катта Токио ва атрофдаги 87 та шаҳарларни қамраб олган.

Шулар жумласига Ёкогаму, Кавасаки ва Чибу каби ўзининг аниқ ҳуқуқий ўрнига эга бўлган шаҳар марказлари ҳам киради.

Токиодан кейин Нью-Йорк, Мехико ва Бомбей (ҳар бирида 19 млн.дан ошиқ аҳолиси бор), шунингдек, Сан-Паулу (18.8) агломерациялари туради.

2007 йилда энг кўп мегаполислар Осиё қитъасида бўлган, уларнинг сони ўн битта. Лотин Америкасида тўртта, Африка ва Европада биттадан мегаполис бўлган.

Сўнгги йилларда шаҳарларнинг шиддат билан ўсишини илмий адабиётларда “урбанизация революцияси” деб аташ қабул қилинган. Ҳисоб-китобларга кўра 2005 йилда шаҳарларда планета аҳолисининг ярмидан кўпи истиқомат қилиши аниқланган. Замонавий демографик шароит шуни кўрсатадики, бутун дунё шаҳар аҳолисининг учдан икки қисми ҳар йил 65 млн. янги аҳолига эга бўлаётган ривожланаётган шаҳарларда яшайди. БМТ тахминларига кўра бу 2025 йилда ривожланаётган давлатларда урбанизатсиялашиш даражаси 80 % га етиши мумкин.

Мегаполисларда бошқача микроиклим шаклланади. Турар-жой қурилмалари шамол тезлигини камайтиради, ҳавонинг туриб қолиши эса зарарли бўлган саноат газларининг йиғилиб қолишига олиб келади. Смог – чанг, тутун ва туманнинг аралашмаси қуёш нурининг етиб келишини камайтириб, инсонларда жиддий касалликларни юзага келтиради. Шаҳар ҳарорати доим ушбу географик ҳудуд ҳароратидан баландроқ бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. **Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А.** «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009 й.
2. **Исамухамдова Д.У., Мирзаев М.К.** «Замонавий шаҳарсозлик назарияси». Ўқув қўлланма, Тошкент, 2015 й.

4 маъруза. Ландшафт архитектурасининг генезиси.

Режа:

1. Дастлабки боғлар ҳақида тушунча;
2. Боғ-парк санъати стили;
3. Форс маданияти боғлари;
4. Амир темур даври боғлари;
5. Уйғониш даври боғдорчилиги;
6. Ҳозирги замон ландшафт архитектураси хусусиятлари.

Таянч иборалар: Стил, услубият, мунтазам стил, эркин стил, Қадимги Миср боғлари, Форс маданияти, Чор боғ усули, Алгамбра ва Генералиф боғлари, Италия виллалари, Амир Темур даври, Самарқанд боғлари,

Ландшафт архитектурасининг замонавий муаммоларини тушуниш унинг ривожланишининг тарихий тажрибасини ўрганмасдан мумкин эмас. Ландшафт архитектура ривожининг эволюцияси жамият ривожининг нисбий иқлим, сиёсий, маданий тарихий, ижтимоий-иқтисодий, моддий-техник ва бошқа шароитларнинг тавсифи билан узвий боғланган. Қадим замонлардан бошлаб то ҳозирги давргача ландшафт архитектурасининг таянч асоси доим ўсимликшунослик боғдорчилик бўлган эди.

Биринчи боғлар тўғрисидаги маълумотлар узоқ ўтмишга минг йиллар илгарига бориб тақалади. Энг кўп безакли манзара берувчи гулловчи ўсимликларнинг пайдо бўлиши бу даврига (110 млн йил илгари) нисбат беришади. Қадимги қабрларни қазиб очиб куриш 100 минг -60 минг йил илгари яшаган Ироқ Курдистонидаги неандерталлар вафот этганларнинг устини гул билан бирга қўмишганидан далолат беради ва Франциядаги ғорларнинг деворларида сақланиб қолган расмларда қадимги одамларнинг ўз севганларига совға қилган жонли гуллар дасталари аниқланган.

Муайян тарихий даврда шаклланиб, ушбу давр боғ-парк санъати объектларига хос бўлган етакчи меъморий-ландшафт ечимлар, тархий-режавий композициялар, агротехник тамойиллар ва услублар мажмуаси боғ-парк санъатида *стилёкиуслубият* деб аталади.

Умумжаҳон боғ-паркчилик амалиётида асосан 2 хил стил:

мунтазам (регулярный) ва *эркин* (ландшафтный, пейзажный ёки манзаравий) услубиятлар тарихий шаклланиб амалиётда кенг қўлланилиб келинган. Ушбу иккала услубиятнинг аралашган ҳолатидан ҳам амалда фойдаланилган.

Бирок, боғ-парк қурилишида миллий услубиятлар ҳам борки, уларга италян, француз, инглиз, хитой, япон, мавритан ва эрон боғ-парк стилларини киритиш мумкин.

Боғларнинг ривожланиш тарихи маданиятнинг ривожланиши билан яқин боғлиқдир. Дастлабки боғлар иссиқ мамлакатларда: Мисрда, Ассирияда, Вавилонда, Осиёда пайдо бўлиб, у ерда қиздириб турган қуёш нурларидан химояланиш талаб қилинади. Унга параллел холда боғдорчилик Шарқ мамлакатларида, Хиндистонда, Хитойда, Японияда ва бошқа мамлакатларда ҳам ривожланади. Соф фойда олиш эҳтиёжларини қондириш учун оддий полизчилик шаклида ривожланган боғдорчиликнинг илк босқичи вақт ўтиб декоратив боғдорчилик босқичига ўтди. Энг эрта маданиятларда (Шумеро-Акадион, эрамизгача 4 минг йил аввал) суғоришнинг етарлича мураккаб системалари ишлаб чиқилган бўлиб, у ер саҳрода ям-яшил вохаларни яратишига имкон берган етарлича мураккаб суғориш системалари ишлаб чиқилган эди. Хукмдорлар ва кохинлар юлдузларни ўрганиб ва ходисаларнинг сабаблари устида ўйланиб, жуда кўп кашфиётлар қилишди, табиат гўзаллигини ривожланишига имкон беришган.

Қишлоқ хўжалиги ва боғдорчилик Қадимги Мисрда жуда кучли ривожланди, унинг кўпчилигини мисрликлар Шумеро-Акадион маданиятидан ўзлаштирилган эди. Эрамиздан 3-2 минг йил илгари Миср дунёнинг етакчи маданият учоғи эди. Эрамизгача 2-минингчи йилларда Лохарда, Дерель, Бахерда, Абу-Симбелда ва Карнакда йирик қасрлар бунёд этилган эди. Улар поғонали боғлар барпо этилиб, уларда хурмо, анжир, узум ва нилуфар етиштирилган эди.

Эрамиздан аввалги 2-минг йилликнинг охирида Форс маданияти пайдо бўлди. Форсия (Эрон) – чинор, бодом, шафтоли, олхўри, писта ва атиргуллар ватанидир. Ахмонийларнинг биринчи расм асосчиси Кир (бизнинг эрагача 6 асрнинг биринчи ярми) Форсиянинг машхур боғи – Чор боғ бўлиб, у қуруқ иқлимли мамлакатларда жуда қадрли ҳисобланган сувни тежаб ишлатишнинг намунаси эди. Форсия эллинизм маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Эрамизгача бўлган 14 асрда Канофон томонидан етиштирилган симметрик ўтказилган дарахтлар ўсиб турган Сицилиядаги грек қасри боғи Форсиядаги «истироҳат боғлари»дан андоза олган.

Қадимги дунёнинг декоратив боғдорчилиги тарихи дунёнинг турли минтақаларининг сиёсий тарихи билан бевосита боғлиқ. Буюк империялар емирила бошлаганда декоратив боғдорчилик табиий равишда касалланар ва сунар эди. Эрта ўрта аср учун ҳос булган чексиз урушлар, босқинлар, феодал ажралганлик, йирик парклар ва боғларни яратишга имкон бермас эди. Одамлар ўзларини фақат зодогонларнинг ёки черковларнинг қасрлари деворлари ичида

нисбатан хавфсиз сеза олар эдилар. Шунинг учун, Европа ўрта асрининг унча катта бўлмаган қалъа боғлари ва черковлардаги боғлар яратилди холос.

Улкан шарқ империяларининг пайдо бўлиши одатда, боғдорчиликнинг ривожланиши билан бирга кечди. Улкан давлат тузилмаларини яратган хукмдорларнинг кўпчилиги ғалабага эришганда ўз муваффақиятларини боғ яратиб нишонлаганлар. Жумладан, Чор Боғнинг тажрибаси XIV асрда Амир Темурнинг Форсияга (Эрон), қилган босқинчилик юришлари оқибатида Мовуроахрга ва унинг пойтахти Самарқандга ўтди, кейинчалик эса XVI асрда Буюк Мўғуллар Чор Боғ тажрибасини Ҳиндистонга кўчиришди, у ерда Бобурийлар даврида машхур ТожМаҳал, Агра ва бошқа боғлар яратилди.

Араблар ҳам Чор Боғнинг ландшафтли режасини эронликлардан ўзлаштириб олишди ва ўз навбатида уни испанияликларга таништиришди, у ерда шу пайтгача Алгамбра ва Генералиф боғлари гуллаб яшнаб турибди. Ўша даврдан бери Испанияда хурмо палмаси, анор, жасмин ва бошқа декоратив ўсимликлар ўстирилади.

Сиёсий барқарорликнинг хукм суриш ва ўз чегараларининг нисбий хавфсизлигини таъминловчи марказлашган давлатларнинг шаклланиш (XIV-XV асрлар) шаҳарларнинг ўсишига ва шаҳар мудофаси деворларидан ташқарида йирик боғ объектларининг ташкил этилишига олиб келди. Масалан, италиялик аскарлар чет эл истилолари тугагандан сўнг Италияга гафакат бойлик-буюмлар, балки боғдорчилик усулларини ҳам олиб келишди. Италиялик зодогонларнинг ва бойиб кетган аскарларнинг денгиз кирғоклари яқинида қурилаётган виллаларда Мисрдаги зинапоясимон боғлар ва Эрон боғдорчилиги таъсиридаги усулларга ўхшаш боғлар барпо этилди. Бу даврда декоратив боғдорчилик ривожланишнинг кейинги босқичига боғ-парк санъатига қадам қўйиш бошланди (Ланте, Боболи ва бошқа виллалари). Боғ-парк санъати Уйғониш даврида (XIV- XVI асрлар) ўзининг энг тараққий этган босқичига кўтарилди. Бу даврнинг боғ-парк санъатининг ажойиб намуналари Д'Эсте, Альдобарандини ва бошқаларнинг виллалари бўлди. XV- XVI асрларнинг охирларига келиб Уйғониш даврининг боғ-парк санъати усулларига Европанинг деярли барча мамлакатлари, Россия ҳам таҳлилқила бошлади.

Ўзбекистонда боғдорчиликнинг гуллаб яшнаган даври Темурийларнинг бошқарув даври билан боғлиқ. Жумладан, Темур давлатининг буюк пойтахти Самарқанд шаҳри атрофида 15 та боғ ташкил этилган эди (Боғи наво, Боғи Дилкушо, Боғи Нав ва бошқ.), бахтга қарши уларни авлодлар сақлаб қола олмади. Айни пайтда Темурийларнинг гўзал боғлари хақида шу худудларнинг номлари Боғи Шамол, Боғи Баланд ва бошқалар халқ хотирасида қолиб, эслатади, улар ўрнида хозир замонавий шаҳар қад кутарган.

Ҳиндистон маданияти Буддизмни вужудга келтирди, унда ибодатхоналар ичида боғлар барпо қилиш бошланди. Янги дин билан бирга будда ибодатхоналари ичидаги боғлар Хитой ва Кореяда, кейинчалик Японияда пайдо бўлди.

XIV асрда португалияликлар Европадаги бошқа давлатлар билан савдо алоқаларини ўрната бошладилар. Бу буюк географик кашфиётлар даври бўлиб, бошқа нарсалар билан бирга Италия ва Голландияга Осиё, Африка, Америкадан жуда кўп миқдорда боғўсимликларини ҳам олиб келди. XVIII-XIX аср бошларида Англияда боғлар барпо этиш санъати энг юқори такомилга етди, бу ерда пейзажли боғқурилиши ривожланиб, у дунёга муболагасиз энг гузал боғларни (Стоу парки ва бошқалар) тақдим этди. Американинг энг самарали боғларининг режаси арборетумлар, Англия, Франция, Голландия, Испаниядан ўзлаштириб олинди.

Шу билан бирга, XVIII аср охири XIX аср бошларида Европа мамлакатларида ва АҚШда индустриал ишлаб чиқаришнинг тез ва ҳар томонлама ривожланиши кўп сонли аҳолининг қишлоқдан шаҳарга кўчишга олиб келди. Бир неча ўн йиллар мобайнида катта ва кичик шаҳарлар ўз аҳолисини икки, уч ва ундан кўпроқ марта оширди. XIX асрнинг охирига келиб, индустриал ривожланган шаҳарлар атрофида бетартиб стилда ташкил топган турар жойларнинг яхлит халқа зоналари пайдо булди. Саноат шаҳар атрофлари эски илғор шаҳар марказларини темир исканжалар орасига қисиб қуйгандек бўлиб, уларда трамвай ва автомобиль йўллари мос бўлмайд қолди. Автомобиллар чиқарган тутунлари ва фабрикаларнинг зарарли чиқиндилари шаҳар марказларининг йирик, ўта зич жойлашган тураржой кварталларидан усиз ҳам ёмон бўлган шароитларини яна ҳам ёмонлаштирди. Қуёш, кўкаламзор ва тоза ҳаводан маҳрум бўлган шаҳарлар оғир сурункали касалликларнинг кўпайтирувчи жойга айланди. Шаҳарларнинг санитария ҳолатини яхшилаш ва ободонлаштириш шаҳар қурилишнинг яна ҳам мукамал шакллари излашга олиб келди. Шаҳарларни соғломлаштиришнинг энг кучли воситаларидан бири сифатида уларга кўкаламзорлаштириш системасини яратиш бўлди.

Жамоат кўкаламзорларининг биринчи тури бульварлар (ҳиёбонлар) бўлди. Ҳозирги вақтда кўкаламзорлаштириш системаси ўз ичига паркларни, боғларни, скверларни, бульварларни, санитар-химоя ўсимликларини, саноат корхоналарини кўкаламзорлаштиришни, махсус вазифани бажарувчи ўсимликларни, шунингдек, квартал ичини ва микрорайон буйича кўкаламзорлаштиришни олади.

XX асрнинг бошида шаҳарларнинг ривожланиш суръатлари кескин ошиб кетди. Шаҳарларнинг ўсиши кун тартибига аҳолининг дам олиши шароитларини яратиш учун парклар қуришни ташкил этишни фақат шаҳар

чегарсидагина эмас, балки ундан ташқарида ҳам ташкил этишни кўндаланг масала қилиб қўйди. Бу шаҳарларни кўкаламзорлаштиришни бундан кейин ландшафт архитектурасига ўсиб утишини вужудга келтирди, бу эса ўз навбатида архитектуранинг экологик йуналиши хисобланади.

Ландшафт архитектуранинг ривожланиши декоратив боғдорчиликни ва боғ-парк санъатини бартараф этишни англатмас эди. У уларни ўз ичига ландшафт архитектурасининг ўзаги бўлган ландшафт дизайн сифатида қамраб олди. Ландшафт дизайнининг парк қурилишига ва шаҳарлар ва шаҳар ташқарисидаги майдонларни кўкаламзорлаштириш системасига ўтказилиши шаҳар қуришида янги йуналишнинг шақар мухити ландшафт дизайнининг пайдо бўлишига олиб келди.

Коммуникация воситаларининг ўсиб боровчи ривожланиши остида ўтган XIX аср турли китъаларда яшовчи кишиларга бир-бирлари билан осон алоқа боғламига имкон берди. Энди бирор мамлакатда пайдо бўладиган ҳамма яхши нарсалар тезда бошқа мамлакатларнинг ҳам бойлигига айланмоқда.

Ландшафт архитектура ва ландшафт дизайннинг усуллари ҳам байналмилал бўлиб қолди. Ўтсимон ўсимликлардан қурилган инглиз тўсиғи (бордюр) ва яшил ўтлоқлар Ўзбекистонда ҳам, бошқа мамлакатларда ҳам қабул қилинган. Голланд лолалари жанубий мамлакатларда етиштирилмоқда, Химолой ўсимликлари Европанинг кўпгина мамлакатларида ва Шимолий Америкада кунини топди. Пейзажли Хитой ва Япон боғларидаги ўсимликлар Европада, Америкада, Ҳиндистонда ва Ўзбекистонда маҳаллий шароитга мослашди. Аммо ҳозирча, ландшафт архитектурасининг ривожини турли мамлакатларда ҳар хил кечмоқда. Ландшафт архитектурасининг муваффақиятли ривожланиши ёки етарли даражада ривожланмаслиги кўпгина шароитларга ва омилларга боғлиқ: табиий, маданий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, моддий-техник ва х.к.

Ландшафт архитектурада ташкил этишнинг ҳам табиий, ҳам сунъий шакллари иштирок этади. Ландшафтнинг табиий шаклларини ўрганишда (геологик тузилиш, иқлим, рельеф, сув хавзалари, ўсимликлар ва хайвонот дунёси) геология, география, ландшафтшунослик, биология, ботаника каби фанлар ўз ҳиссаларини қўшишди. Боғдорчилик ва ландшафт архитектуранинг ривожига фалсафий ва диний оқимлар, санъат, архитектура ва техниканинг ривожланиши улкан таъсир кўрсатди.

Ландшафт архитектура инерт шакларининг элементларини ташкил этишда (муҳандислик иншоатлари, сунъий сув хавзалари, йулар, йул қопламалари, хиёбонлар) техник, аниқ фанлар катта роль уйнади. Ландшафт мухитининг бадиий безатилиши (хайкаллар, кичик декоратив, ёритиш мусиқий, поэтик ва бошқа шакллар) ижодиёт ва адабиётнинг турли хиллари соҳасидаги

ютуқлар, қурилиш ва бошқа технологияларнинг ривожланиши туфайли юз беради. Ландшафт архитектурани ривожлантиришда иқтисодиёт жамиятнинг моддий техник ютуқлари катта роль уйнайди. Шунинг учун ҳам ландшафт архитектуранинг ривожланиши фаолиятнинг бошқа соҳаларига қараганда жамиятнинг ижтимоий- иқтисодий ривожланишига кўпроқ боғлиқ. Жамиятнинг маданият даражаси ва моддий имкониятларнинг ошиши билан ландшафт архитектура борган сари кўпроқ оммавийлашиб бораверади.

Адабиётлар рўйхати:

1. **Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А.** «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009.
2. **Адилова Л.А.** Ландшафт архитектураси: I қисм, ўқув қўлланма, – Тошкент: ИПТД ”Ўзбекистан”, 2009.
3. **Адилова Л.А.** Ландшафт архитектураси: II қисм, дарслик– Тошкент: ТАСИ 2009.

5 маъруза. Ландшафтлар ва замонавий ландшафт архитектураси тўғрисида тушунчалар.

Режа:

1. Ландшафтлар тўғрисида тушунчалар;
2. Ландшафт архитектура йўналишининг пайдо бўлиши;
3. Фредерик Олмстед ижоди;
4. Ландшафт архитекторлари мактабини ташкил этилиши;
5. Боғ-шаҳарлар ғояси ва худудий режалаштириш;
6. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ландшафт архитектураси тараккиёти;
7. IFLA фаолияти.

Таянч иборалар: Бир жинсли худудлар, табиий ва антропоген ландшафт, биоген ландшафт, Фредерик Олмстед, Нью-Йорк марказий парки, АҚШнинг миллий парклари, Париж ва Лондон зоопарклари, ландшафт архитекторлари мактаби, Э.Говарднинг боғ-шаҳар ғояси, Канберра шаҳри лойиҳаси, ландшафт режалаштириш, ландшафт дизайни.

Географик тушунчада *ландшафт*бу табиий чегаралар билан ўралган бир жинсли куруклик майдони бўлиб, бу чегараларда ландшафтнинг табиий элементлари ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқада бўлган ягоналикни ташкил этади. Бир жинсли худудлар – тайга, тропик, ўрмонлар, тундрада –ландшафтларида майда табиий birlikлар – географик ландшафтнинг таркибий қисмлари мавжуд. Замонавий ландшафт архитектурасида табиий ва антропоген ландшафт тушунчаси ажратилади.

Табиий ландшафтларнинг асосий турлари ва кўринишлари

Бир жинсли ландшафтлар	Бир жинсли ландшафтлар турлари ва хиллари	Ландшафтларнинг аралаш турлари
Тоғ	Баланд тоғ Ўртача тоғ Адир	Тоғ-сувли Тоғ-ўрмонли Тоғ-даштли
Ўрмон	Тропик ўрмонлар Тайга ўрмонлари Жунгли ва бошқалар	Ўрмон-дашт Ўрмон-тундра Ўрмон-тоғ
Сувли	Океан Денгиз Қуйи Дарё	Тоғ-океан Тоғ-денгиз Ўрмон-қуйи Ўрмон-дарё
Чўл	Қумли Чакалакзорлар ва бошқалар	Тоғ қазилмалари ерлари
Дашт	Тундра Чўл ва бошқалар	Ўрмон-дашт

Аммо ер юзида инсон тегмаган табиий ландшафтлар жуда кам. Хўжалик фаолияти жараенида айрим табиий компонентларни биринчи навбатда ўсимликларни, тупрокни, сувни, хайвонат дунесини ўзгартиради. Бундай ўзгартиришлар ландшафтда қарор топган алоқалар ва табиий компонентлар ўзаро таъсирларни бузади.

Худудларни ўзлаштириш зарурлиги ва инсоннинг табиат ичига сингиб бориши ландшафтнинг ўзгаришига сабаб бўлади, йўллар тармовлари ва электр узатиш линиялари, заводлар, поселкалар вужудга келади. Яъни инсоннинг аралашуви билан ландшафт антропоген – инсон ўзгартирган ландшафтга айланади.

Антропоген ландшафтлар инсоннинг хўжалик фаолияти мавжуд бўлган даврлардан бери бор. Дастлаб улар ер ландшафтларини шаклланишининг

аралашуви билан ўзгариб кетди. Бу ходисалар жадаллашмоқда, ва ўзгариш жараени ҳамда биоген ландшафтлардаги ўзгаришлар объектив муқаррардир.

Антропоген ландшафтлар таснифи

Синфлар	Турлар	Ерлардан фойдаланиш турлари
Қишлоқ хўжалик ландшафтлари	Дала Ўтлоқ-яйлов Боғ Аралаш	Ҳайдалган ер, дала Пичон ўриш ва яйлов Боғлар ва узумзорлар Кўп ярусли тропик мамлакатлар
Ўрмон ландшафтлари	Шартли-табiiй Иккилами (хосилавий) Маданий ўрмон	Сунъий экилган Ўрмон ерлари
Сув ландшафтлари	Сунъий денгизлар Сув омборлари	Сунъий яратилган сув хавзалари
Техноген ландшафтлари	Техник Бузилган ландшафтлар	Автомобил йўллари, гидростанциялар, қазилмалар, олинган ерлар
Аҳоли яшайдиган ландшафтлар	Урбанизациялашган	Шаҳарлар ва қишлоқлар, қишлоқ-хўжалик маҳсулотлари экилган ерлар ва бошқалар
Рекреацион ландшафтлар	Рекреацион	Курортлар, туристик марказлар ва базалар, пляжлар ва бошқ.

ТАБИЙ ВА АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТЛАР

1 - Табiiй ландшафтлар:

*а – Чимён Тоғлари, Ўзбекистон; б – Болтиқ денгизи, Олмония; в – Миср чўллари,
г – Россия ўрмонлари, д – Тинч окени қиргоғи, Калифорния; е – Альп тоғлари,
Швейцария*

2 - Антропоген ландшафтлари:

1 – қ/хўжалик ландшафти, Англия, 2 – шаҳар ландшафти, Мельбурн; 3 - қ/хўжалик ландшафти, Индонезия; 4 – шаҳар ландшафти, Венеция; 5 – қишлоқ ландшафти, Олмония; 6 – техноген ландшафти, Австрия

Шунингдек, ернинг биоген ландшафларнинг миқдорий қисқариши инсониятнинг бундан кейинги яшашини таъминлашдаги уларнинг ролинининг жиддий даражада қисқаришга олиб келади. Бироқ табиий муҳитларни сақлаб қолишда ва антропоген таъсирларни бошидан кечирувчи ландшафтларни ўзгаришида фавақит сақланиб қолган табиат «намуналари»ни ўрганибгина қолмай, балки ўзгартирувчи ландшафларда экологик мувозанат қонунларини ўзлаштириб олиш керак. Бу яшаш қобилиятига эга ва барқарор ландшафтларни – инсоннинг келажакда яшаш учун захира имкониятини шакллантиришнинг ягона йўли бўлиб ҳисобланади.

Бир қатор сабабларга кўра XIX аср ўрталари ижтимоий тараққиётнинг тарихдаги ўзига хос даври ҳисобланади.

1. Бу даврда Европадан ҳукмдор синф эришган инқилоб яқунланиб, саноат ва савдо тараққиётининг янги даври кириб келди.
2. Европа капитализмининг ривожланиш жараёни Осиё ва Африкадаги колонияларнинг эгалланиши билан параллел ўсиб борди.
3. Ғарб дунёсининг улкан давлати - АҚШ ўзининг мустақиллигини мустаҳкам сақлаб, иқтисодий имкониятларини кучайтира борди.
4. АҚШда ўсиб бораётган, айниқса саноат тараққиёти атроф-муҳит ва табиатга тезкор суръатлар билан салбий таъсир кўрсата бошлади.
5. Қирқилган ўрмонлар, ер ости қазилма бойликларини аёвсиз

эгаллаш, кирилиб бораётган бизонлар подаси, саноат чиқиндилари билан захарланаётган дарёлар, кўллар - даврнинг дахшатли воқеаларига айлана бориб, инсониятдан ақл-заковатни ишлатишни талаб қилди.

6. Илк бор кун тартибига инсон билан уни ўраб турган атроф-мухит, ландшафт ва табиат муносабатларини бошқариш ва йўлга солиш масалалари қўйилди.

Шу тариқа XIX аср ландшафт архитектурасининг шаклланишида ўзига хос давр бошланди.

Ландшафт архитектурасининг тараққиётида асосий бурилиш энг аввало **Фредерик Лоу Олмстед** номи билан боғлиқдир. У АҚШда XIX аср ярмининг улкан сиймоси, ёзувчи, жамоат арбоби, тадбиркор, ландшафт архитектурасининг тўлиқ маънодаги замонавий асосчиси тарзида танилди.

Фредерик Лоу Олмстедтахминан 500 та истироҳат паркларини лойиҳалашда фаол катнашди. У ландшафт архитектурасининг бир қатор магистрал йуналишларининг пионери ҳамдир. Олмстед тамоман янги турдаги шаҳарлар истироҳат паркинни яратди; Бостонда шаҳарни кўкаламзорлаштиришнинг биринчи йирик тизимини амалга оширди; Чикаго яқинида Риверсайд номли боғ-шаҳар бунёд этди; университет шаҳарчаларини, Чикагода «Колумбо» бутун дунё ҳалқаро кўргазмасини, АҚШ маркази - Вашингтонда Капитолий атрофи ландшафт лойиҳаларини ишлаб чиқди. Олмстед амалга оширган ишларнинг сон-саногии йўқ. Бироқ, энг муҳими шуки, у илк бор миллий паркларни ташкил қилиш ғоясини илгари сурди ва уларнинг дастлабкиларини яратди. АҚШдаги Йосемит водийсидаги «Марипоза» ва «Ниагара» шаршараси шулар жумласидандир.

Марказий парк лойиҳасидаги асосий ғоя - Нью-Йоркдек ривожланган шаҳар марказида қўл тегизилмаган ҳақиқий табиат ландшафтини яратиш эди. Паркнинг меъморий режаси аввалги мавжуд инглиз пейзажли боғлардан тубдан фарк қиларди.

Агар инглиз боғларнинг асосий ғояси табиий пейзажни суний шакллантириш бўлса, Олмстед ва Воларнинг ғояси қуйидагича эди:

- шаҳарлардаги мавжуд табиий пейзажларни сақлаб қолиш,
- улардан самарали фойдаланишни ташкил қилиш,
- уларнинг энг муҳим ва қулай томонларини намоиш этиш.

Бироқ, бу ғоя Олмстедга парк худудини фойдали қисмларга бўлишга, зарур йўлларни ўтказишга, унда дам олишга мўлжалланган бинолар лойиҳалашга ҳалақит бермади. Жумладан, у Марказий паркда «Молл» деб номланган маҳобатли ва тантанавор уч қаторли хиёбон ҳамда байрамлар ўтказиладиган «Терраса» лойиҳалади. Паркдаги мавжуд кўллар эса шаҳар сув қувури учун ичимлик суви резервуарлари бўлиб хизмат қилди.

АҚШнинг миллий парклари. «Ёввойи» табиатнинг энг жозибадор манзаралари ва ландшафтини мақсадли тарзда томоша қилиш, бу томошадан фойда кўриш ва сайёҳлар ҳаракатини йўлга солиш ғояси АҚШда биринчи табиат кўрикхоналарини - Калифорниянинг Йосемит водийсида ва «Марипоза» дарахтзорларидаги миллий паркларни яратишга асос бўлди. Ана шундай кўрикхона қуришидаги миллий паркларни лойиҳалаш ва уларда дам олувчилар учун қулай шарт-шароитлар яратиб бериш АҚШда ландшафт архитекторларининг янги фаолият соҳасига айланди.

Натижада АҚШ миллий паркларининг замонавий тизими дунёда энг ривожланган хизмат турлари қаторига кирди. Ушбу тизим асосан уч хил-табиий, тарихий ва рекреация тоифаларидаги объектларда иборат. Ана шу учта тоифа миллий паркларнинг 23 хилини, масалан, миллий дарёлар, миллий жанг майдонлари ва миллий ёдгорликларни ўзига бирлаштиради.

Миллий паркларнинг кўламлиари 40 гектардан то 100, ҳатто 1000 квадрат километргача етиб боради.

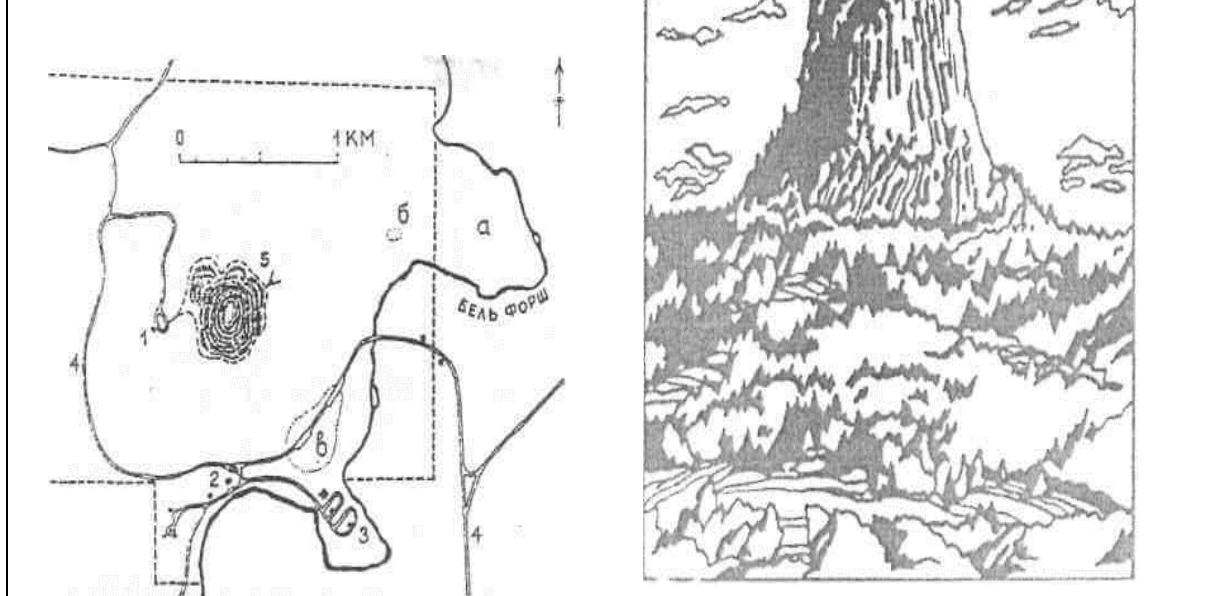
1916 йили АҚШда миллий парклар хизматининг махсус дашат муассасаси ташкил этилиб, унга 1980 йилда умумий майдони 321495 километр квадратга тенг бўлган 337 та миллий парклар кирган.

Бундан ташқари, АҚШда алоҳида штатларнинг ва ҳатто хусусий шахсларнинг ҳам юзлаб парклари мавжуд. Ушбу парклар орасидан жумладан, дунёга машхур «Ниагара» шаршараси ҳам жой олган.

Таққослаш учун айтиш мумкинки, 1980 йилларнинг охирида собиқ, СССРда бор-йўғи 15 тагина. иттифоқдош республикаларнинг миллий парклари бўлган. АҚШда эса бу даврда 100 та миллий табиат парклари мавжуд эди.

АҚШнинг миллий парклари ўта намунавий ташкил этилганлиги билан ҳам ажралиб туради. Уларда нафақат автомобил ҳаракати, балки пиёдалар ҳаракати ҳам кескин тартибга солинган. Паркларнинг табиий бойликлари ва манзарасини томоша қилиш ва дам олиш учун махсус майдончалар жиҳозланган, кемпинглар ва меҳмонхоналар қурилган.

**АКШнинг Вайоминг штатидаги «Шайтон минораси»
номли миллий ёдгорлик-парки.**

Ҳатто биргина мўъжаз «Шайтон минораси» деб номланган миллий паркда ҳам барча хизмат турларини яққол кўриш мумкин. Паркка кириш олдидан томошабин у ҳақидаги барча маълумотларга эга бўлиши мумкин.

Сайёҳ машинасини махсус жойда қолдириб, ўзи ораста ва соз йўлаклардан «Шайтон минораси»ни томоша қилгани боради. Паркда пикниклар учун махсус жойлармавжуд.

Олмстеднинг фаолияти вақт ва замон руҳига тамоман мос тушган эди:

- XIX асрнинг иккинчи ярми нафақат табиий ландшафтлар қадрини тушунишни бошлаб берди, балки боғ ва паркларнинг қурилишини асосан шаҳар ҳудудида сезиларли даражада кучайтирди.

- Янги қурилган парклар ташқи кўриниши, услубий хусусиятлари ва функциялари бўйича турли-туман эди.

- Боғларни кескин «французча», «инглизча», «итальянча»га бўлиш ҳам йуқола бошлади. Улар бир бирига қўшилиб кетди.

Хуллас, парк яратувчилар кўп йиллик жаҳон боғ-паркчилик санъати тараққиётининг барча тарихий тажрибаси ва воситаларидан кенг фойдаландилар.

XIX аср ўрталари кўкаламзор муҳитларнинг ихтисослашган янги турларининг вужудга келиши билан белгиланди:

- XIX аср бошидаёқ Парижда ва Лондонда (Рижент-парк ҳудудида) илмий асосда ташкил этилган биринчи зоопарклар қурилди.

- Асрнинг иккинчи ярмида эса зоопарклар Оврупо, Осиё ва Американинг купгина йирик шаҳарларида ҳам пайдо бўлди.

- Зоопарклар Москвада 1864 йилда, Петербурга 1865 йилда ташкил топди.

- 1851 йилда Лондондаги Гайд-паркда биринчи Умумжаҳон кўрғазмаси очилди. У ўзининг архитектурада янги йўналишни бошлаб берган Хрустал (биллур) саройи билан донг таратди. Бу сарой мавжуд парк ҳудудига қурилсада, ташкил этилган кўрғазма ландшафт архитекторларининг яна бир фаолияти - кўрғазмалар ҳудудини лойиҳалаш соҳасининг вужудга келишига катта туртки бўлди.

- Ландшафт архитектураси XIX аср охирига келиб архитекторлар фаолиятининг тамоман янги соҳаси шаклида ишончли даво билан майдонга чикди.

Урушдан кейинги ўн йилликларда ландшафт архитектураси муаммоларига малакали қизиқиш кескин ошди. Бунинг исботи соҳа бўйича кўп сонли илмий-услубий тадқиқотлар ва нашр ишларининг олиб борилишидир. Турли тадқиқотчилар ва мутахассисларнинг ландшафт архитектураси муаммоларини ечишга қўшган ҳиссаларини аниқлаш жуда мураккаб иш.

Бироқ бу соҳада ишлари танилган мутахассисларни эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Таниқли ландшафт архитектори, ИФЛАнинг асосчиларидан бири Б.Колвин ўзининг «Ер ва ландшафт» асарини илк бор 1948 йилда нашр этди. Калифорниядаги Беркли университетининг профессори Лунц «Ландшафт архитектурасига кириш» китобини 1975 йилдан бошлаб бир неча бор қайта чоп эттирди. Россия ландшафт архитектурасининг ривожчи Л.С.Залесскаянинг номи билан узвий боғлиқдир. У собиқ СССРда биринчи бўлиб «Ландшафт архитекту-раси» дарслигини яратди.

Асримизнинг бошларидаёқ, ландшафт архитектураси малакали мутахассислар тайёрлашга зарурат туғилганлиги сезилди ва ниҳоят 1901 йилда АҚШнинг Гарвард университетида ландшафт архитекторларининг биринчи мактаби очилди. АҚШ тез орада янги ихтисосликни эгаллашда етакчи ўринга чиқиб олди. Ландшафт архитектураси ўз фаолиятини тинмай кенгайтира бориб тобора кенг майдонларни эгаллади ва муҳитни ташкил этишнинг турли-туман вазифаларини ечиш билан шуғулланди. 1907 йили ундан яна битта меъморий ихтисослик *ҳудудларни режалаштириши* ажралиб чикди. XX аср бошида саноати ривожланган қатор давлатларда ландшафт архитектураси ривожлантириш зарурати кенг жамоатчилик ичида ҳам тан олинди. АҚШдан сўнг тезгина Англия, Франция, Япония, Австралияда бебаҳо табиат ландшафтларини сақлаб қолиш, табиат муҳитини режали равишда ривожланти-

риш, шаҳарларнинг тўхтовсиз усули устидан назорат ўрнатиш ҳаракати юзага келди.

1898 йилдаёк Э.Говард «Келажакнинг боғ-шаҳри» номли машҳур китобини чоп этди. Унда шаҳар муҳитига табиатни кенг меъёрда киритиш ғояси илгари сурилди. Говарднинг фикрича, йирик шаҳарлар атрофи қишлоқ хўжалик экинларидан иборат яшил камар билан айлантирилиши керак. Ушбу камарга эса марказий шаҳар билан темир йул орқали боғланган боғ-шаҳарлар халқаси қўшилиши керак. Говарднинг назарияси ўз тарафдорларини топди ва 1903 йилидаёк Англияда «Биринчи боғ-шаҳарлар компанияси» вужудга келди. Ушбу компания Лондон атрофларида Лечворт боғ-шаҳрини қуришни бошлади. 1914 йилда шаҳар аҳолисининг сони 9 минга етди. Бироқ боғ-шаҳарлар ғояси амалиётда кенг жорий этилмади, уларни қуриш мураккаб ва кам нафли иш бўлиб чиқди. Боғ-шаҳар ғояси тўлароқ тарзда 1920 йили Австралия пойтахти Канберра шаҳрини режалаштиришда амалга оширилди. Канберра шаҳри саноатсиз, асосан маъмурий марказ тарзида лойиҳаланган бўлиб, ўзида (замонавий атама билан айтганда) «экологик тоза» шаҳар ғоясини акс эттирган эди. Боғ-шаҳарлар ғояси амалда жуда кам объектларни лойиҳалаш ва тиклашдагина қўлланилди холос. Ушбу ғояниҳаётга жорий қилиш йўлидаги уринишлар билан бир қаторда кенг ҳудудлар муҳитини ташкил этиш ва режалаш бўйича туб ўзгаришлар қилиш ғоялари ҳам пишиб етилди. 1920 йилларда ана шундай катта ҳудудлар билан боғлиқ ғояларни ривожлантириш ишлари амалий тузила бошлади ва бу йўналиш янги ихтисосликнинг юзага чиқишига сабаб бўлди.

45-чи расм. Говарднинг келажак “Шаҳар-боғ” режалари:
*а – шаҳар-боғ модели, б – шаҳар-боғ ва унинг атрофларини асосий ҳудудлари,
в – шаҳар-боғ ва унинг йўлдошлари*

Ландшафт архитектураси билан узвий боғланган ва ҳудудий режалаштириш (районная планировка) деб номланган бу янги ихтисосликни оёққа туришида инглиз архитектори П.Аберкромбинг роли

каттадир. Унинг 1922 йилда ишлагаи Ланкастер кўмир кони ҳавзасини режалаш лойиҳаси архитектуранинг бу янги соҳасидаги дастлабки ишлардан бири бўлди. Аберкромб бу ишда кон ҳавзаси ландшафтини тақдид қилишга муҳим эътиборни қаратди. У табиий ландшафтларни сақлаб қолиш, инсоннинг атроф муҳитга таъсир фаолиятини мантиқий чеклаш ҳаракатчиларидан бири булди. 1933 йилда у ўзининг асосий ғояларини «Шаҳарлар ва қишлоқ жойларини режалаш» номли маърузалари тўпламида чоп эттирди.

XX асрнинг биринчи ярми архитектура, шаҳарсозлик ва ландшафт архитектураси соҳасидаги янги ёндошувлар ва жадал изланишлар билан ажралиб турди. Бироқ, бу вақтдан то иккинчи жаҳон урушига қадар ҳам, ландшафт архитектураси жамоатчилик ҳурматига ҳали тўлиқ эриша олмаган. Шунга қарамасдан, у шаҳарсозлик назарияси ва амалиётининг узвий қисми тарзида тўхтовсиз ривожланишда бўлди.

XX асрнинг биринчи ярмини ландшафт архитектурасининг миқдорий ўсувчи даври деб ҳам ҳисоблаш мумкин. Айнан ушбу даврда ландшафт архитектураси фаолияти соҳасига очик майдонлар муҳитининг янгидан-янги хиллари келиб кўшилди. Ландшафт архитекторлари шаҳар боғлари ва кўرғазмалар худуди билан изма-из тарзда спорт парклари, йўллар ва транспорт иншоотлари, биноларнинг томлари, бузилган худудларни қайта тиклаш каби лойиҳаларни ишлай бошладилар.

Ландшафт архитектурасининг тараққиётидаги янги муҳим давр иккинчи жаҳон урушидан сўнг бошланди. У энг аввало инсониятнинг табиий муҳитга кўрсатаётган таъсирининг кескин ўсиб бориши билан боғлиқ эди. Биринчи ишора Япониянинг Хиросима ва Ногасаки шаҳарларидага кучли ядро бомбаларининг портлашлари бўлди. Инсониятнинг тинимсиз ва жадал техник фаолияти табиатга беҳисоб зарарлар келтира бошлади. Ер шаридага йирик тропик ўрмонларнинг йўқолиши ва қумлоқ чўл худудларини эгаллаш тезкор суръатларда олиб борилди. Океан сувлари ифлосланмоқда, ер атмосферасининг таркиби ва тузилиши ўзгариб бормоқда.

Ландшафт архитекторларининг ижтимоий фаоллиги ҳам ошиб борди. 1948 йили Англиянинг Кембриж шаҳрида тўққизта Европа давлатларининг вакиллари йиғилишиб, Ландшафт архитекторларининг халқаро федерацияси (ИФЛА)га асос солдилар. Ихтисослик тан олиниб, у ООН қошидаги халқаро меҳнат ташкилотининг ихтисосликлар рўйхатига расмий тарзда киритилди. Бугунги кунда жаҳондаги 50 дан ортиқ давлат вакиллари ИФЛА фаолиятида қатнашмоқдалар, уларнинг кўпида ландшафт архитекторлари тайёрланмоқда.

Ҳозирги замон ландшафт архитектурасида 4 йўналишмавжуд:

1. “Ландшафт режалаштириш”- турли хилдаги ландшафт муҳитлари билан тегилмаган кўриқхоналар табиатдан инсон томонидан

интенсив эксплуатация қилинаётган табиий туманларга узвий боғлиқдир. Ландшафт режалаштириш шуғулланадиган масалалар: бузилган ландшафтларни тиклаш, йўл ва йўл иншоотларини трассалаш ва лойиҳалаш, саноат ва қишлоқ хўжалик ҳудудларини, дам олиш, туризм ва бошқалар ландшафтини ташкил этиш.

2. Шаҳарлар ва урбанизациялашган туманларнинг ландшафт таркибини шакллантириш. Бу йўналиш анчагина хусусий муаммоларни келтириб чиқарди. Уларда шаҳарларнинг эффектив кўкаламзор тизимини яратиш марказий муаммодир. Говарднинг ишлари бу соҳада тадқиқотлар ўтказишни бошлаб берди. Бу ерда Совет Иттифоқи етакчи (пионер) бўлиб чиқди. Москванинг 1920, 1935, 1975 йиллардаги бош тархларида таклифлар шаҳарни кўкаламзорлаштиришга тизимли ёндашиб, принципиал аҳамиятга эга бўлдилар. Ҳаттоки дунёнинг йирик шаҳарларидаги – Чандигарх ва Бразилия шаҳарларида лойиҳаланган кўкаламзор тизимларини ҳаётда амалга оширишнинг иложи бўлмади. Совет Иттифоқида эса ўнлаб шаҳарларни кўкаламзорлаштириш тизимини амалга оширишга муваффиқ бўлинди. Уларнинг орасида Ленинград, Киев, Минск, Ереван шаҳарлари ўзларининг меъморий жиҳатлари билан ажралиб турадилар.

3. Ландшафт архитектурасининг учинчи энг кенг йўналиши деб турли вазифали алоҳида ҳудудларни лойиҳалашни ҳисоблаш мумкин. Аваламбор бу боғ ва паркларни лойиҳалаш. Боғ ва парклар ўзининг функционал вазифасига қараб фарқланади (ботаника, зоология, болалар, спорт, тематик ва ҳ.к.). Улар техник хусусиятларга кўра, масалан: тупроқда, томда, ёпиқ маконда, сунъий хом-ашёлардан қурилганига кўра ҳам ажратилади. Замонавий боғ ва паркларнинг барча хилларини санаб ўтиш қийин. Боғларни лойиҳалаш билан алоҳида иморатларнинг ландшафт атрофини ва меъморий комплексларининг ландшафт таркиби устида ишлаш ҳам узвий боғлиқдир. Ғарб мамлакатларида ландшафт архитектори барча аҳамиятли объектлар гуруҳининг асосий аъзоси ва муаллифи бўлиб ҳисобланади.

4. Ландшафт дизайни – бу ландшафт архитектурасининг энг оммабоп замонавий йўналишларидан биридир. Кичик ҳудудлар, бурчаклар ва бошқа локал ҳудудлар уларни безатишга сунъий ландшафт дизайнерлик ёндошувини талаб қилади.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда ландшафт архитектураси бутун дунёд ўзининг ривожига янги даражаларда турибди. У муҳим мустақил меъморий касб сифатида тан олинди ва унга инсон ҳаётининг очик муҳитини такомиллаштириш каби катта ишларни қилиш ва муаммоларни ечиш талаб этилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. **Waldheim C.** “A reference manifesto” AVA Publishing USA. 2011.
2. **Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А.** «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009.
3. **Адилова Л.А.** Ландшафт архитектураси: I қисм, ўқув қўлланма, – Тошкент: ИПТД “Ўзбекистан”, 2009.
4. **Адилова Л.А.** Ландшафт архитектураси: II қисм, дарслик– Тошкент: ТАСИ 2009.

